

**МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ КЕРІВНИХ КАДРІВ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ**

П. В. Нестеренко

**ЕКСПЕРТИЗА ПРЕДМЕТІВ І АТРИБУТІВ:
ГЕРАЛЬДИКА**

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

КИЇВ 2010

УДК 398.6
ББК 63.215
Н 56

Рецензенти:

Д.В.Степовик, доктор мистецтвознавства, професор,
академік Академії наук Вищої школи України;

С.В.Прищенко, кандидат технічних наук;

В.Ю.Могилевський, кандидат мистецтвознавства, доцент

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів
(Лист № 1/11-2492 від 29.03.2010 р.)*

Нестеренко П.В.

Н 56 Експертиза предметів і атрибутів: геральдика : навч. посіб.
/ П.В.Нестеренко. – К. : НАКККиМ, 2009. – 119 с.
ISBN 978-966-452-037-6

Видання розраховане на спеціалістів і керівників організацій, працівників управління культури, установ місцевого самоврядування, викладачів і студентів закладів культури і мистецтв, підготовки, перепідготовки, підвищення кваліфікації кадрів, а також усіх тих, хто цікавиться спеціальними історичними дисциплінами.

УДК 398.6
ББК 63.215

ISBN 978-966-452-037-6

© Нестеренко П.В., 2010
© Національна академія
керівних кадрів культури
і мистецтв, 2010

З М І С Т

ВСТУП	4
Розділ I. ГЕРАЛЬДИКА В ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПОЛІ МИСТЕЦТВОЗНАВЧОЇ НАУКИ	
1. Походження і причини виникнення гербів	7
2. Хрестові походи, їх значення у створенні геральдичної символіки	9
3. Лицарські турніри	15
4. Герольди та поширення гербовників.....	17
Розділ II. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ГЕРАЛЬДИКИ	
5. Геральдичні кольори, метали й хутро	34
6. Походження та історичні типи щитів.....	37
7. Гербові фігури геральдичні.....	39
8. Гербові фігури негеральдичні	41
9. Необов'язкові частини герба.....	45
10. Правила опису герба і методика визначення його приналежності	53
Розділ III. СТАНОВЛЕННЯ ГЕРАЛЬДИЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ	
11. Геральдичні організації	56
12. Державна геральдика. Від князівської емблеми до державного символу України	60
13. Тризуб у державотворчому процесі.....	66
Розділ IV. ТЕРИТОРІАЛЬНА І МІСЬКА ГЕРАЛЬДИКА	
14. Розвиток геральдики в умовах трансформації територіального устрою.....	72
15. Особливості міської геральдики	82
Розділ V. ГЕРАЛЬДИКА КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ	
16. Геральдика в козацькому війську	87
17. Геральдика української шляхти	90
Розділ VI. СУЧАСНА ГЕРАЛЬДИКА	
18. Корпоративна геральдика.....	94
19. Герби сучасних українських можновладців.....	97
СЛОВНИК ГЕРАЛЬДИЧНИХ ТЕРМІНІВ	102
ЛІТЕРАТУРА	108
ДОДАТОК	111

ВСТУП

На зламі тисячоліть Україна переживає непрості трансформаційні процеси в усіх галузях життя. Розбудовується нова демократична Україна, формується нове суспільство, утверджуються нові стандарти мислення та поведінки. Сьогодні знову спостерігається підвищений інтерес до нашої багатой історії, її геральдичних традицій, які часто лишалися поза увагою науковців.

Громадяни України нині повинні бути обізнані з надбаннями та спадщиною свого народу, формувати по-новому світогляд, знати й пам'ятати, хто ми та звідки.

Геральдика – спеціальна історична дисципліна, яка вивчає герби, історію їх виникнення й розвитку, закони складання та використання. Герб – це пізнавально-правовий знак, умовний, проте складений за певними законами і правилами, що відповідають світоглядним, історичним і панівним політичним і моральним принципам, узаконений верховною владою як своєрідний “паспорт” держави, землі, родини, установи тощо. Геральдика допомагає пізнати історичне минуле, події та явища, пов'язані з прийняттям і функціонуванням гербів, документи, що стосуються причин і обставин виникнення, формування й еволюції гербів, зміни їх соціальної ролі та правового статусу.

Дані геральдики сприяють розширенню загальноісторичних знань, вивченню економічних і культурних зв'язків між різними країнами, дають багатий матеріал з політичної історії. За допомогою геральдики можна з'ясувати належність документа або речової пам'ятки певній особі, відтворити психологічну атмосферу епохи.

Головні завдання геральдики такі:

- вивчення історії розвитку герботворчості;
- аналіз і систематизація елементів герба;
- вивчення теоретичних засад створення гербів;
- дослідження особливостей розвитку геральдики в окремих країнах;
- складання, “читання” та класифікація гербів;
- збір та узагальнення геральдичного матеріалу;
- атрибуція (встановлення приналежності) герба.

Геральдика складається з таких основних розділів: теоретичного, практичного, історичного. Теоретичний, у свою чергу, визначає сукупність законів, правил і геральдичну термінологію. Практичний – складання гербів, їхній збір і блазонування. Історичний вивчає етапи розвитку геральдики, історіографію, джерелознавство, історію гераль-

дичних закладів та окремих гербів. За предметом дослідження геральдика поділяється на державну, родову (дворянську), територіальну (регіональну, міську, обласну) і корпоративну.

Слово “геральдика” походить від латинського *heraldus* – “оповісник”. Разом з тим у літературі зустрічається й інше пояснення походження цього терміна. Деякі спеціалісти вважають, що коріння геральдики німецьке: від *herald* (або зіпсованого *heeralt*), що означає “ветеран”, як називали в Німеччині в середні віки доблесних і хоробрих воїнів, яких запрошували як почесних гостей і суддів на різні урочистості, зокрема на турніри; або старонімецьке – *haru (o) walt*, тобто “знати”, “управляти”, “розпоряджатися”. Геральдика тісно пов’язана з діяльністю герольдів – розпорядників середньовічних лицарських турнірів. Саме герольди розробляли і стверджували систему спеціальних правил і термінів, що лежать в основі сучасної геральдики.

Слово “герб” також німецького походження (*erbe* – “спадок”). Воно прийшло до нас з польської, а в польську з чеської мови. Така етимологія не випадкова, адже визначальною ознакою герба є те, що він передається в спадок.

У геральдичній літературі поруч з терміном “герб” використовуються поняття “символ”, “емблема”. Вони близькі за значенням, проте між ними не можна поставити знак рівності. Символ – умовний знак, зорове вираження певної ідеї, поняття. Емблема – конкретне зображення фігур, тематичний діапазон яких, на відміну від символів, досить широкий. Як приклад, можна назвати знаки, що існували в давніх народів для позначення сонця, місяця, блискавки тощо. Прикладом емблеми може слугувати зображення міфічних, фантастичних істот: кентавра, єдинорога, русалки, дракона тощо. У повсякденному житті поняття “символ” і “герб” часом використовують як синоніми. Цілком допустимі в мовленні такі висловлювання: “герб – державна емблема”; “герб – символ державності”. Проте з наукового погляду ототожнювати поняття “символ”, “емблема” і “герб” було б неправильно. У геральдиці емблемою називають фігуру, поміщену в гербовий щит, яка є основоположною в гербі. Таким чином, об’єктом вивчення геральдики є герби як символічні елементи окремих осіб, родин, родів, областей, міст, держав, закладів і корпорацій (цехів, гільдій).

Геральдика дуже тісно пов’язана з цілою низкою спеціальних і допоміжних історичних дисциплін, але, у першу чергу, із сфрагістикою і генеалогією.

Сфрагістика – це допоміжна історична дисципліна, що вивчає печатки. На них, як відомо, розміщують різноманітні написи, емблематичні зображення й герби. Тому такий матеріал містить важливу інформацію про історію гербів. Розглядаючи розвиток гербів у Західній Європі, фахівці відзначають, що дуже часто певна емблема, перш ніж стати гербом, тривалий час функціонувала як емблематичне зображення на міській печатці.

Генеалогія – спеціальна історична дисципліна, що вивчає виникнення та розвиток родинних відносин. Генеалогічний матеріал широко використовується при дослідженні історії дворянських родів.

Геральдика також тісно пов'язана з такими допоміжними дисциплінами, як нумізмати́ка, вексилоло́гія, екслі́брисоло́гія. У нумізматиці той бік монети, на якому вибито герб держави або монетного сеньйора, вважається головним. Герби і деталі гербів мають велике значення при атрибуції монет. У свою чергу, нумізматичний матеріал є важливим джерелом з історії геральдики. Геральдичну символіку становлять прапори, які поділяються на державні, міжнародні, територіальні (провінцій, міст тощо); військових і цивільних організацій, товариств, об'єднань, церковних громад тощо.

Екслібрисоло́гія, яка вивчає книжкові знаки – екслі́бриси, також широко користувалася гербами як знаками власності, тому екслібрисний матеріал є важливим джерелом історії геральдики. Вона дає підтвердження оригінальності писемного джерела, його приналежності й авторства.

Дані геральдики використовують у джерелознавстві (зокрема в дипломати́ці) – розділі, що вивчає походження, структуру та зміст актових джерел з метою встановлення їхньої автентичності, часу встановлення.

Розділ I

ГЕРАЛЬДИКА

В ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПОЛІ МИСТЕЦТВОЗНАВЧОЇ НАУКИ

1. Походження і причини виникнення гербів

Витоки сучасних гербів сягають в сиву давнину, багато дослідників пов'язують їхню появу з тотемізмом (віруванням первісних людей у спорідненість між людьми) і так званими тотемами – певними тваринами і рослинами, що вважалися родоначальниками, охоронцями роду або племені. Сам термін “тотем” запозичений з мови північноамериканських індіанців племені оджибве, а слово “ототем” означає буквально “його рід”. Тотем як культове божество існував у стародавніх народів, проте і в наші дні прийнятий серед племен, що ведуть первісний спосіб життя. Серед азійських народів тюркського і монгольського походження існує аналогічний звичай “тамга”. Тамга – це знак родової приналежності, зображення тварини, птаха або зброї, що сприймається кожним плем'ям як символ, який зображується на прапорах, емблемах, випалюється на шкірі тварин і навіть наноситься на тіло. У стародавніх слов'ян теж були тотеми – священні тварини, дерева, рослини. Їх зображували на одязі, житлі, зброї, татуюваннях. Іншим попередником гербів вважають різноманітні сімейні, родові і племенні знаки власності. Їх зображували на знаменах, випалювали на конях, рогатій худобі, а іноді на тілі людей. У східних слов'ян такі знаки власності мали назви “межі”, “знамена”, “мітки”, “клеймо”, у тюрків – “тамги”. Пізніше деякі з них стали емблемами київських князів (наприклад золота вовча голова на блакитному тлі – під таким прапором українські тюрки-степовики разом з русичами вступили в битву з монголами на річці Калці).

Сліди тотемізму є в міфології багатьох країн світу. У творах Гомера, Вергілія, Плінія й інших античних авторів зустрічаються свідчення використання таких знаків. І легендарні герої, і реальні історичні особи (царі та полководці), часто мали особисті емблеми. Так, шолом Олександра Македонського увінчував морський кінь (гіпокамп); шолом Ахіллеса – орел; царя Намібії Масиніси – пес; римського імператора Каракали – орел. Щити також прикрашали різноманітними емблемами, наприклад зображенням відсіченої голови Медузи Горгони. Але ці знаки використовували як прикраси, ними власники довільно мінялися, їх не передавали в спадок і не узгоджували ні з якими правилами.

Лише деякі емблеми островів і міст античного світу використовували постійно – на монетах, медалях, у друці. Емблемою Афін була сова, Коринфа – пегас, Самосу – павич, Родосу – троянда. Пізніше ці емблеми зустрічаються на монетах чи печатках певних грецьких держав. Більшість стародавніх цивілізацій мали у своїй культурі елементи геральдики, наприклад систему друку або штампів, яка надалі нерозривно була пов'язана з геральдикою. В Ассирії, Вавилонській імперії та Давньому Єгипті їх використовували так само, як і в середньовічній Європі – для посвідчення документів. Ці знаки видавлювали в глині, вирізували в камені та роздруковували на папірусі. Уже в III тисячолітті до н. е. існував “герб” шумерських держав – орел з головою лева. Емблемою Єгипту була змія, Вірменії – коронований лев, Персії – орел. Згодом орел став гербом Риму. “Гербом” Візантії фактично був двоголовий орел, запозичений пізніше певними європейськими державами, у тому числі й Росією.

Стародавні германці розфарбовували свої щити різними кольорами. Римські легіонери мали на щитах емблеми, за якими можна було визначити їх приналежність до певної когорти. Особливими зображеннями прикрашали римські прапори – *vexilla* (звідси походить назва науки про прапори – *вексилологія*). На прапорі Римської імперії Костянтина Великого був знак-христограма, утворений першими буквами імені Христа в грецькому написанні: Chi – Rho – “X” (xi) і “P” (po). Для розрізнення легіонів і когорт у військах також використовували значки “*signa*” у вигляді різних тварин: орла, вепра, лева, мінотавра, коня, вовчихи й інших, які носили попереду війська на довгих держаках. За цими фігурами, які тісно пов'язані з історією Риму, іноді військові частини одержували свої назви. Окремі особи, здебільшого знатного походження, мали також власні символи, які носили на одязі, зброї тощо, але не завжди передавали в спадщину, тому гербами їх цілком вважати не можна.

Усі вищезгадані знаки, емблеми ми не можемо називати гербами в повному розумінні цього слова, тому що їх, по-перше, створювали без певної системи, по-друге, вони дуже часто були особистими емблемами певних історичних діячів і не передавалися в спадок.

Справжні герби в класичному розумінні з'являються приблизно на межі XI–XII століть у Західній Європі. Досить довго геральдисти вважали найдавнішим з усіх гербів, про які збереглися достовірні дані, емблему Жоффруа Плантагенета, графа Анжуйського і герцога Нормандського, який помер 1151 року. На глазурованій плиті, що колись

прикрашала його надгробок у соборі Манса, зображено великий лазуровий щит, прикрашений золотими левами. Згідно з писемним повідомленням одного анжуйського хроніста, Жоффруа у день весілля 1127 року отримав від свого тестя, короля Англії Генріха I, картуш, увінчаний левами. На жаль, хроніст зафіксував цю інформацію приблизно 1175 року, тобто через чверть століття після смерті Жоффруа; та й сама надгробна плита була виготовлена між 1155 і 1160 роками на замовлення вдови графині Матильди. Цілком імовірно, що сам Жоффруа Плантагенет ніяких гербів ніколи не носив.

До найдавніших гербових пам'яток належить печать Валерана, графа Меланського і Ворчестерського із зображенням графа-вершника з картатим знаменом. Першим англійським королем, що мав особистий герб, був Ричард I Левове серце (1157–1199). Його три золоті леопарди використовували пізніше всі королівські династії. На нижчих рівнях суспільства герби взагалі відомі більше за печатками.

2. Хрестові походи, їх значення у створенні геральдичної символіки

Яскраве і барвисте мистецтво геральдики розвинулося в похмурі часи занепаду культури й економіки, що настали в Європі у зв'язку із загибеллю Римської імперії й утвердженням християнської релігії, коли виник феодалізм і склалася система спадкової аристократії. Кілька чинників сприяли появі гербів, у першу чергу – феодалізм і хрестові походи. Але породив їх нищівний вогонь війни. Хрестові походи, що продовжувалися з 1096 по 1291 рік, склали цілу епоху в європейській історії (*рис. 1*). Початок цієї 200-річної війни було спровоковано турками, які окупували Палестину, фанатичними мусульманами, які, озброєні своєю непримиренною релігією, почали поганити святині християнства та чинити перешкоди християнам, що бажали здійснити паломництво до Палестини і Єрусалима. Але справжні причини лежали більш глибоко та полягали в багатовіковому протистоянні Європи й Азії, що продовжується дотепер. Схоже, що герби з'явилися відразу після першого хрестового походу. Можливо, тісний зв'язок хрестових походів із зародженням геральдики пояснюється тим, що саме в цей період використання гербів набуло масового характеру. Це спричинило створення впорядкованої системи символічних зображень як засобів комунікації, бо герб слугував пізнавальним знаком, що містив певну інформацію про власника і був добре помітний на відстані. Проте ще до початку цих походів, у часи завоювання Англії

норманами 1066 року, лицарі Вільгельма одними з перших у лицарському світі помістили на своїх щитах оригінальні символи, які з часом були прийняті їх нащадками. Так виникли родові герби. До цього різноманітні емблеми, якими користувалися лицарі, були лише випадковими прикрасами, не підкорялися жодним правилам і не передавалися в спадок.

Хрестові походи різко підштовхнули процес герботворення, оскільки в них брали участь багато лицарів з різних країн світу, тому необхідні були відповідні відмінності для них. Так, у першому хрестовому поході взяло участь біля 100 тисяч воїнів. Основу їх склали кілька тисяч герцогів, графів, баронів і лицарів, які зібралися з Лотарингії (історичної області Західної Франції), Південної і Північної Франції, Південної Італії, Нормандії, Фландрії, Англії, Шотландії. Під час походів з певним смыслом добираються малюнки-символи, пов'язані з особистістю чи життєвими віхами кожного з носіїв герба. Наприклад, лицарі, які вперше відправлялися на Схід, у своєму гербі зображували маленьких перелітних птахів, демонструючи таким чином, що й вони, подібно до птахів, подорожують і не мають власної домівки. Якщо ж птахи були показані на гербі без дзьобу чи лапок, це означало, що лицар отримав у битвах за визволення Гробу Господнього тяжкі рани. На участь у хрестових походах вказували й хрести ускладнених форм і мушлі, які складали обов'язкову приналежність одягу тих, хто подорожував до Святої Землі. Такими символами на своїх гербах пишалися й багать віків потому. Вони вказували на давність роду та героїчні діяння предків.

Під час хрестових походів на лицарських гербах з'явилися і різноманітні кольори, наприклад синій. Сині фарбники до цього в Європі були невідомі, вони були привезені їх зі Сходу. Та й походження самого геральдичного терміну – “емаль”, яким стали позначати взагалі будь-який колір на гербі, також пов'язано зі Сходом. Справа в тому, що кольори дійсно наносили на щит за допомогою емалевих фарб, а такий вид розпису застосовували в ті часи лише в Персії, Візантії й Аравії. Та й саме слово “емаль” перське; щоправда, спочатку воно позначало лише синій колір неба і тільки згодом стало стосуватися й будь-якого іншого. Саме технікою емалі розфарбовувалися сталеві лати, щити та спеціальні гербові дошки, які герольди виставляли на турнірах.

Синій колір, або “лазур” (azur), було завезено в Європу зі Сходу. Сучасна його назва “ультрамарин” (“заморська синь”) нагадує про це.

Геральдична назва “azur” походить від перського azurk – “синій”. Звідси й походження назви лазуриту (ляпис-лазур), каменю, родовища якого знаходяться переважно в Афганістані, з якого отримують цю фарбу. Назва червоного кольору – “гільз” (gueulez) – походить від пофарбованого пурпуровою фарбою хутра, яким хрестоносці обшивали свій похідний одяг навколо шиї і рукавів. Слово “gul” – червоний, перською мовою означає колір троянди. Походження зеленого кольору – “vert”, яке також називається “sinople”, походить, напевно, від фарбників, які виробляли на Сході. Помаранчевий колір, який частіше зустрічається в англійській геральдиці, називається “tenne” – від арабського “henne”. Так називався рослинний жовто-червоний барвник, відомий нам як хна. В арабських та азійських вождів був давній звичай розфарбовувати хною гриву, хвіст, живіт своїх бойових коней і праву руку, що стискала зброю. А ще жителі Сходу фарбують хною волосся й нігті.

Вплив восьми хрестових походів, які влаштовували європейці з метою визволення Святої Землі (Палестини) від мусульман, крім широкого застосування знаків розрізнення, був і в тому, що хрестоносці запозичили в країнах Близького Сходу багато звичаїв і традицій у галузі військового мистецтва. Східне походження має й назва щита зі спеціальним напівкруглим вирізом з одного або двох країв, куди вставляють спис. Цей щит називається “тарч” – так само, як і його арабський прототип. Пізніше подібний тип щита став однією з розповсюджених форм гербового щита. Під впливом цих походів з’явилися й окремі складові частини гербів, наприклад намет – шматок драпірувальної тканини, що вибивався між гербовим шоломом і короною. В арабських і турецьких воїнів існував давній звичай закривати свої металеві шоломи від спекотних променів сонця шматками матерії. Її закріплювали на голові обручем, сплеченим з верблюжого волосся, перевитого шовковими нитками. Від обов’язкових деталей арабського одягу походять намет, або ламбрекен (lambreguin, від лат. lambellum – “шматок матерії”), а також бурелет (від фр. burrelet – “вінок”). У часи хрестових походів європейські лицарі запозичили цей звичай. Під час битви від шабельних ударів тканина набувала вигляду клаптиків, що розвівалися вітром. Це було запозичено давніми геральдистами для складання гербів. Намет як обов’язковий елемент герба зображувався у вигляді накидки з кінцями, що маяли в повітрі та закріплювалися на шоломі за допомогою бурелета чи корони. Намет буває або цілим, з орнаментально вирізаним краєм (особливо в ранніх

гербах), чи посіченим, з довгими вишукано переплеченими шматками (напевно, розсічений шабельними ударами намет вказував на відвагу власника герба – учасника гарячих бойових дій).

Фахівці з геральдики вважають, що багато гербових фігур, зокрема леви, що йдуть чи спираються на задні лапи, грифони, гарпії, були запозичені зі східної міфології та поезії.

На формування гербів вплинула і система озброєння, яка склалася на межі XI–XII століть. Довго побутувала думка, що геральдика й самі герби виникли у зв'язку з поширенням на Заході лицарського шолома з відкритим забралом і необхідністю пізнавати на турнірі соратника чи противника. Дійсно, і на битву, і на турнір лицар з'являвся цілком схованим за обладунками: голову закривав шолом, обличчя – забрало, груди – кольчуга, ноги – наколінники й чоботи. Особистість лицаря можна було встановити лише за його пізнавальним знаком, винесеним на щит чи плащ. Як додаток до герба поступово з'явилися гербові знаки, які повинні були допомогти лицарям дізнатися один про одного на відстані і в запалі бою: гербовий нашоломник – укріплена на верхівці шолома прикраса з рогів тварин і пір'я птахів (цей елемент отримав поширення під час лицарських турнірів), а також геральдичні вимпели і штандарти. Поєднання двох видів родових знаків – щита і гербового нашоломника – склало надалі матеріальну основу герба.

Завоювання хрестоносців завжди супроводжувалися жахливим розбоєм і пограбуваннями, тому було встановлено правило, згідно з яким лицар, що перший увірвався в будь-який дім захопленого міста, оголошувався власником усього, що в ньому знаходилося. Лицарі повинні були чимось позначати награбоване, щоб відмежувати його від посягань соратників. З появою гербів ця проблема вирішувалася прибиванням до дверей будинку щита з гербом його нового власника. Таку потребу мали не лише окремі хрестоносці, але й великі військові начальники; жителі взятих їхніми загонами будинків і кварталів вивішували в себе знамена цих військ, щоб не бути пограбованими ще й іншими феодалами. Варто зазначити, що конфлікти через розподіл здобичі, сутички й суперечки за честь взяття того чи іншого міста виникали в середовищі хрестоносців постійно. До того ж, усі хрестові походи буди дуже погано організовані. При підготовці військових організацій панувала повна плутанина, а під час поєдинку не дотримувалися певних правил. Усі свої розбрати, пожадливість, підступність і жорстокість, від яких стогнала Європа, світські і церковні феодали

принесли з собою на Схід. Пізніше це (як і традиційно зрадницька політика Візантії) призвело до краху ідеї хрестових походів і вигнання європейців із захоплених територій. А поки що хрестоносці запозичували все, що могло стати в нагоді в їхній справі. Зокрема арабські воїни користувалися щитовими емблемами, що, як правило, складалися з написів або малюнків квітів і фруктів. Цей звичай, як і багато інших, був запозичений хрестоносцями і став одним із наріжних каменів у геральдичному фундаменті.

Одним із наслідків хрестових походів стало згасання багатьох дворянських родів Європи, усі чоловічі представники яких гинули під час кампаній. Знатні прізвища, чиє коріння сягало доби завоювання Риму варварськими племенами, просто зникали. Унаслідок цього європейські монархи вперше вимушені були дарувати дворянство, створюючи нову аристократію. Герби грали при цьому якнайважливішу роль, оскільки часто єдиною підставою претендувати на дворянство і документальним доказом благородного походження був гербовий щит, привезений зі Святої землі.

Отже, скупчення в одному місці безлічі феодалів з різних країн світу (неординарна для Європи ситуація), інтернаціональний характер війська хрестоносців, необхідність пізнати один одного і (в умовах неписьменності і мовних бар'єрів) стверджувати своє ім'я, а також особливості озброєння, спосіб ведення війни і запозичення безлічі винаходів східної цивілізації – усе це стало причиною виникнення й оформлення геральдики.

Проте була й інша причина появи гербів, яку пов'язують із загальним розвитком цивілізації і соціальних процесів у Західній Європі в XII столітті, посиленням консолідації й ієрархізації панівного класу, зовнішнім вираженням якого були герби. Герб чітко визначав суспільне місце його власника – приналежність до певного соціального стану, професійну приналежність, право на володіння землею, положення всередині панівного класу. І сама геральдика, відображуючи своєрідне середньовічне мислення, у символічній формі віддзеркалювала соціальні відношення. Цьому сприяла система соціально-економічних відносин, що існувала в епоху Середньовіччя. Це був час, коли складалася система феодальних відносин між великими і дрібними власниками земельних ділянок – сеньйорами і васалами. Герб визначав підпорядкованість певному сеньйору. Це була своєрідна знакова система в часи низького рівня грамотності. Подібні символи носили як

знаки належності до заgonу лицаря, до його “списа” всі воїни, зброєносці і слуги феодала.

Тісний взаємозв’язок між гербами і лицарським озброєнням бачимо в багатьох мовах і етимології самого слова “герб”. У деяких європейських мовах воно близьке або ідентичне слову “зброя”, наприклад: в англійській arms – “зброя”, coat of arms – “герб”; у німецькій – die Waffe – “зброя”, das Wappen – “герб”; у французькій – l’arme – “зброя”, l’armoirie – “герб”.

Як постійний супутник лицаря у всіх війнах і походах герб з кінця XI – початку XII століття перестав бути просто розпізнавальним знаком, а перетворився в успадкований символ військової доблесті і слави, овіяний багатьма перемогами. Зображення герба розміщували над воротами лицарського замку, на особистих печатках, посуді, предметах ужитку. Кожна середньовічна держава Західної Європи, отримавши родовий герб його власника – суверена, стала залишати його за собою і в разі зміни правлячої династії. Родові герби, таким чином, стали джерелом державної геральдики, що вивчає та складає державні герби.

Окремої уваги заслуговують герби духовно-лицарських орденів, які особливо інтенсивно стали виникати в Палестині. Особливості тактики військових дій проти мусульман вимагали згуртованості лицарів у бою, уміння вчасно і чітко виконувати команди, які подавалися. Першими з європейських лицарів брати духовно-лицарських орденів вводять чіткий і стрункий бойовий стрій, єдиний орденський одяг і орденські знаки. Так лицарі-тамплієри носили довгі білі дощовики з чорними восьмикінцевими хрестами на плечі, госпітальєри – червоні супервести з білим хрестом, зверху яких одягався чорний дощовик з подібним білим восьмикінцевим хрестом; лицарі Тевтонського ордену дому Святої Марії – білий дощовик з чорним прямим хрестом, який мав подовжений нижній кінець (“латинський”). Подібні хрести на полі відповідних кольорів розміщувалися на щитах лицарів, будучи загальним символом лицарського ордену, а також сприймалися як один із почесних елементів певного родового герба або герба держави. Найстаріші духовно-лицарські ордени – орден госпітальєрів Святого Іоанна (затверджений 1104 р.) і Тевтонський орден лицарів дому Святої Марії (або Німецький орден, заснований 1198 р.) – збереглися до нашого часу і мають власні орденські герби.

3. Лицарські турніри

Лицарським турнірам герб зобов'язаний не менше ніж хрестовим походам. Турніри з'явилися до хрестових походів. Наприклад, є згадка про військові ігри, які відбувалися 842 року у Страсбурзі під час переговорів Карла Лисого і Людовіка Німецького. Напевно, турніри були започатковані у Франції в середині XII століття і потім розповсюдилися в Англію і Німеччину, бо в деяких хроніках винахідником турнірів називається один із французьких баронів, але скоріше за все він тільки розробив перші правила для турнірів.

Турніри надовго стали невід'ємною частиною західноєвропейського життя. До участі в них допускалися лише лицарі з бездоганною репутацією. Порушення лицарського кодексу загрожувало жахливою зневагою. Біля 1292 року були введені нові, більш безпечні правила для турнірів – “Statutum Armorum”. Можна було користуватися лише тупою зброєю. Кожному лицарю дозволялося мати тільки трьох зброєносців. У поєдинках застосовували спеціальні списи, які легко ламалися від удару. Заборонялося змагатися поза чергою, ранити коня супротивника, наносити удари інакше, ніж в обличчя чи груди, продовжувати бій після того, як супротивник підняв забрало, виступати групою проти одного. Порушників позбавляли зброї, коней і ув'язнювали строком до трьох років. З'явилися особливі турнірні обладунки, які були настільки масивними, що лицар і його кінь ледве витримували їхню вагу. Коней з XIII століття також одягли в броню. Так само, як і щити лицарів, попони коней мали геральдичне розфарбування. Варто нагадати про ще дві важливі деталі. Лицаря повинно було добре видно зверху, з трибун, особливо під час сутички. Ось чому з'явилися (або в усякому разі набули широкого поширення) згадувані вже гербові нашоломники, які були виготовлені з легкого дерева, шкіри і навіть із пап'є-маше (пізніше з більш дорогих матеріалів) і закріплені на верхівці шолома фігури. Знаменитий німецький мандрівний лицар XIV століття Ульріх фон Ліхтенштейн, який брав участь у кількох турнірах і одягнений був як легендарний король Артур, запровадив моду на складні гербові нашоломники: він носив шолом, прикрашений фігурою Венери, що тримала в одній руці смолоскип, а в іншій – стрілу. У наметах лицарі готувалися до змагань, зберігали зброю і відпочивали в перервах між боями (такими самими наметами користувалися в походах хрестоносці); у подальшому вони також знайдуть відображення в мистецтві геральдики: перетворяться в геральдичну мантию і намет.

З дикого кривавого побоїща турніри еволюціонували в яскраві театралізовані вистави, де формальності набували все більшого значення, а власне боротьба стала менш важливою і більш умовною. Наприклад, у “Турнірі Світу”, проведеному у Віндзорському замку в Англії 1278 року, використовували мечі, виконані з обтягнутого пергаментом китового вуса та посріблені шоломи з вареної шкіри і щити з легкого дерева. За певні досягнення в змаганні лицар отримував бали (наприклад преміальні бали нараховувалися за збитий гербовий нашоломник). Переможця визначали короновані особи, старіші лицарі і спеціально призначені судді (іноді герольди), траплялося, що долю поєдинку вирішували дами, на честь яких воювали лицарі. Турніри традиційно були пройняті підкреслено шанобливим ставленням до жінки, що складало чи не основу лицарського кодексу. Нагорода переможцю в турнірі діставалася з рук дами. Іноді дами приводили своїх лицарів зв’язаними ланцюгом – ланцюг вважався символом особливої честі і діставався лише обраним. У кожному поєдинку останній удар наносився на честь дами, і тут лицарі особливо старалися відзначитися. Після турніру дами вели переможця в палац, де його роззброювали та влаштовували на його честь бенкет, на якому герой займав найпочесніше місце. Імена переможців заносили до особливих списків, їх перемоги передавали нащадкам у піснях менестрелів. Перемога в турнірі приносила й матеріальний зиск: іноді тріумфатор відбирав у супротивника коня та зброю, брав його в полон і вимагав викуп. Для багатьох бідних лицарів це був єдиний спосіб здобути засоби для існування.

З п’ятниці до неділі, коли турніри дозволялися церквою, поєдинки відбувалися кожного дня, а вечорами влаштовувалися танці й святкування. Існувало кілька видів змагань: кінні перегони, коли лицар повинен був вибити противника з сідла ударом списа; битва мечами; метання списів і стріл; взяття дерев’яних фортець, збудованих спеціально для турнірів. Іншим, крім турніру, засобом продемонструвати хоробрість був “захист проходів”. Група лицарів оголошувала, що на честь своїх дам буде обороняти будь-яке місце від усіх бажаючих. Так, 1434 року при Орбіто в Іспанії десять лицарів протягом місяця обороняли міст від 68 суперників і провели понад 700 поєдинків. У XVI столітті стали популярними піші поєдинки на коротких списах, булавах і сокирах. У Європі до участі в турнірах допускали тільки осіб благородного походження.

У Німеччині вимоги були більш ліберальні: іноді, щоб отримати дозвіл, достатньо було вказати предка, який брав участь у лицарському турнірі. Варто зауважити, що головним пропуском на турнір був герб, що доводив високе походження власника і його положення в родовій ієрархії. Для знавців, якими були герольди, пред'явлений герб мав всю необхідну інформацію. Ось чому важливою частиною турнірного етикету були герби, яких стало так багато, що настав час навести лад у цій галузі.

4. Герольди та поширення гербовників

Герольди, відомі з XII століття, систематизували знання про герби, виробили загальні принципи та правила їх складання, розпізнавання і в кінцевому результаті створили науку “гербознавство”, або “геральдику” (рис. 2). Герольди, або ветерани, повинні були охороняти звичаї лицарства, виробляти правила турнірів, а також слідкувати за їх дотриманням. Ними могли стати лицарі, відомі своїми подвигами, а з часом і ті, що пройшли курс навчання в університеті. У XIV столітті склалася трьохступенева ієрархія “гербових служителів”: персеванти (помічники герольда), власне герольди і гербові королі (спочатку “королі герольдів” – верховні герольди, які стояли на чолі так званих гербових марок – турнірний термін, що застосовувався до значних територій, на які умовно ділилося “турніроздатне” населення Європи). Наприклад, на території Франції знаходилося понад десять марок. Герольд міг бути в сеньйора, міста, благородної корпорації; при можновладцях часто знаходилися групи герольдів і персевантів. Були й мандрівні герольди, які пропонували свої послуги різним сеньйорам.

Герольди служили при дворах Європи послами, виконували інші важливі державні доручення. Саме герольди розробляли правила геральдики, складали і видавали герби. Одним із важливих обов’язків герольдів було керівництво лицарськими турнірами. Для того щоб брати участь у турнірі, кожен лицар повинен був представити герольдам докази свого благородного походження і права на користування родовим гербом. Привласнення чужого герба лицарем, що не мав на нього права, вважалось злочином, володіння гербом, який порушував правила геральдики, – соромом. Це не йшло ні в яке порівняння навіть з поразкою на турнірі. Перевернутий щит лицаря означав виказане йому презирство і був свідченням глибокої зневаги і приниження. Брати участь у лицарському турнірі людині, яка не мала на те права, було неможливо: перед виходом кожного лицаря на поле битви герольди коротко оголошували його походження, а також описували (блазонували) герб лицаря.

Французька назва геральдики “blazon” (походить від німецького blazen – “сурмити в ріг”) пояснюється тим, що коли лицар під’їжджав до бар’єра, що окреслював місце проведення турніру, то сурмив у ріг, щоб сповістити про своє прибуття. Тоді виходив герольд і за вимогою суддів турніру голосно описував герб лицаря, доводячи його право на участь у турнірі. Від слова “blazen” походить і французьке blasonar, німецьке blazoniren, англійське blazon, іспанське blazonar – тобто “описувати герб”. Герольди створили для опису гербів особливий жаргон (його і сьогодні використовують спеціалісти з геральдики), заснований на старофранцузькій і середньовічній латині, так як саме лицарство й те, що з ним пов’язане, – лицарський кодекс, розробки зброї, турніри і, нарешті, геральдика беруть початок із Франції, а точніше з імперії Карла Великого (747–814), населеній франко-німецькими племенами. Більша частина геральдичної термінології позначається застарілими французькими словами. У Середньовіччі правляча верхівка більшості країн Західної Європи використовувала французьку мову, тому правила геральдики повинні були складати цією мовою.

В Англії з XII століття герольди користуються особливою повагою при дворі королів. Едуард III (1312–1377) заснував геральдичну колегію, яка функціонує й по сьогодні (ця установа – the College of Arms – розташовується в Лондоні на Queen Victoria Street). У Франції Людовік VII (1120–1180) встановив обов’язки герольдів і звелів прикрасити геральдичними ліліями всі королівські регалії. При французькому королі Філіпі II Августі (1165–1223) герольдів починають одягати в лицарський одяг з гербом власника та покладають на турнірах на них певні обов’язки, які точно формуються на середину XIV століття. Звання герольда стає почесним, у нього посвячують лише після участі в битві, турнірі або церемонії. Для цього державець виливав на голову посвяченого лицаря кубок вина (іноді води) і давав йому звання збройного короля (від фр. – roi d’armes; нім. – warpenkoenig).

Обов’язки герольда поділяли на три головні групи: 1) на них лягав обов’язок оголошення війни, проголошення миру, пропозиції здачі фортеці і тому подібне, а також рахування вбитих і поранених під час битви або турніру й оцінювання доблесті лицарів; 2) вони зобов’язані були відвідувати всі урочисті церемонії – коронацію або похорони короля, посвяту в лицаря, урочисті прийоми тощо; 3) на них покладали суто геральдичні обов’язки – складання гербів і родоводів.

З XIV століття герольди почали виходити до громадськості в особливому одязі, важливою частиною якого був так званий “табар” (tabard) – туніка прямого крою з рукавами або без них. Табар прикрашався гербом сеньйора, якому служив герольд. І до цього часу герольди на службі британській короні носять такий одяг.

Праця герольдів оплачувалася дуже добре, існувала традиція не відпускати герольда, що прийшов, без подарунка, щоб не виявити зневагу до державника, який його прислав.

Кожна держава поділялася на кілька геральдичних округів, що були під наглядом одного “збройного короля” і кількох герольдів. Наприклад, Франція 1396 року ділилася на вісімнадцять таких округів. У Німеччині в XIV столітті окремі провінції також мали своїх герольдів.

Пізніше герольди втратили право дарувати герби тому чи іншому роду, а могли лише представляти доповнені і вперше складені герби на затвердження монарху. Ці зміни, що сталися в XIV столітті, зробили герби більш почесними. Починаючи з XVIII століття, герольди втратили своє середньовічне значення, але не зникли безслідно; до цього часу їх використовують на урочистих церемоніях – коронаціях, шлюбах.

Через століття після виникнення гербів починають з’являтися перші наукові роботи з геральдики і власне гербовники. До найдавніших належать *Clipearius Theutonicorum* Конрада де Муре (40-ві рр. XIII ст.), які вміщують віршовані описи 73 гербів, геральдична частина хроніки Матвія Паризького (1244–1259) із зображенням і описом гербів. До 50-х років XIII століття належать “гербові стовбці” Glover (Англія) і Bigot (Франція). Датування і справжність “гербовника коронації Оттона IV” (20-ті рр. XIII ст.), які збереглися в копії XVII століття, залишаються суперечними. Відомий рукопис 1253 року під заголовком “Про обов’язки герольдів і про кольори, що вживаються в гербах”, який містить витяги з більш давнього трактату та “*Züricher Warpenrolle*”, складений у Цюриху 1320 року. У Франції Яків Бретекс наприкінці XIII століття описав турніри і герби їхніх учасників.

Головні групи гербовників – “подійні” (герби, що об’єднують учасників якоїсь події: походу, турніру тощо); корпоративні; “загальні” (об’єднують герби за територіальною ознакою або намагаються представити герби всього світу); згруповані за принципом схожості форм у гербознавчих цілях; несамотійні, які складають другорядну частину пам’ятки (наприклад герби мінезингерів, що ілюструють Гейдельберзький рукопис).

Поширені гербовники, що поєднують у собі ці принципи, у тому числі й такі винятково важливі за інформативністю та художнім рівнем, як гербовник Гельдерна (Gelre), складений К.Сейнером у 1370–1386 роках, що містив гербові ілюстрації, віршовані тексти. Він був продовжений як універсальний, герби в ньому згруповані за країнами і верховними сеньйорами. У гербовнику Золотого Руна, складеному гербовим королем однойменного ордена Ж.Лефевром де Сен-Ремі у 30-ті роки XV століття, за гербами кавалерів ордена описано герби імператора, курфюрстів, правителів з їхніми васалами і підданими. Деякі з гербовників (загальні, корпоративні) складали та доповнювали протягом тривалого часу: так, гербовник Арльберзького братства святого Христофора вівся з 1390 року до XVIII століття, Бургоського братства святого Якова – у XIV і XV століттях; пізніші доповнення є і в Гельдернському гербовнику. Герби вносили до гербовників у вигляді описів (фр. – *en blason*) або зображень щитів і знамен, рідше в повному вигляді, з шоломами, нашоломниками, коронами; зображення герба могло також бути замінене фігурою персонажа в гербовому вбранні (“одягненого в герб”).

Один із давніх геральдичних трактатів (“Трактат Дін”, відомий як “*De Heraudie*”) датований 1280–1300 роками, за іншою версією 40-ми роками XIV століття, зберігся в списку кінця XIV століття. Він описує правила англо-нормандського блазонування і відображає професійні погляди герольда. Пізніше створювали трактати, які переосмислювали геральдику в контексті писаного права і вченої систематизації. Першим досвідом цього напрямку стала фундаментальна праця італійського юриста Бартоло ді Сассоферрато (біля 1340–1350 рр.) – “*Tractatus de insigniis et armis*” (“Про знаки і герби”). Його послідовниками були Франциск Фовейський і його учень Іоанн Тремор, єпископ Сент-Асафський (помер 1410 р.), які протиставили бартоліанській ієрархії кольорів свою, не менш суперечливу. З середини XV століття проблемами геральдики переймалися Дієго де Валера і Ферран Махія в Іспанії та Ніколас Аптон в Англії.

Поступово сформувалися загальні стереотипи та локальні норми гербового права, а також спеціальні інститути його регламентації й охорони. Варто згадати лорда Скроупа, який у 80-ті роки XIV століття відстоював винятковість свого права на певний герб спочатку перед лицарським арбітражем, потім перед військовим судом конетабля і, нарешті, перед самим Ричардом II. З XIV століття практикували надання гербів державниками, причому спочатку надавали герби, схожі

з монаршими (ще 1251 р. Яків I Арагонський дарував власний герб, доповнений у верхній частині щита хрестом ордена Матері Божої Милостивої); пізніше надавали герби з будь-якими фігурами. Бартоло, проголошуючи загальне право на прийняття герба, заявляв про переваги герба наданого або підтвердженого монархом над вільно прийнятим. З XV століття в деяких країнах були спроби законодавчо обмежити коло гербовласників (усунувши селян, неблагогородних тощо).

Повсюдна присутність геральдики не призвела до зникнення чи переродження інших емблематичних систем. Інсигнії монархів і духовних осіб, знаки нотаріусів, ремісників, домові знаки зазнали значного впливу геральдики, самі впливали на неї, але не були поглинуті нею.

Беррі, головний герольд Франції при дворі Карла VII (1403–1461), за завданням короля об'їхав усю країну, відвідавши замки, абатства і кладовища, вивчив зображення гербів і склав родоводи старовинних знатних родів. На основі проведених досліджень він склав працю “*Le registe de noblesse*”. Його справу продовжили інші французькі герольди, які почали вести регулярні генеалогічні записи. Аналогічне завдання одержували від королів в часи від Генріха VIII (1491–1547) до Джеймса II (1566–1625) англійські герольди, які здійснювали так звані “геральдичні візити” – інспекційні поїздки країною з метою перепису знатних сімейств, реєстрації гербів і перевірки їх правочинності. Виявилося, що більшість старовинних гербів, що з'явилися до 1500 року, було привласнено лицарями самовільно, а не пожалувано королем. Винайти простий герб не складало труднощів. Ситуація, у якій три дворянина, що не були родичами, мали однакові герби, не була рідкістю. Це було свідченням, що ці герби ними були взяті самовільно. Коли з цього приводу між власниками однакових гербів виникала суперечка, кожен з них апелював до короля як до останньої інстанції. Відповідно, коли суперечка вирішувалася, дворянин, вимушений згодом відмовитися від свого герба, втішався тим, що самовільно придумував собі новий.

Лише в XVII столітті француз Франсуа Менестріє, якого вважають батьком геральдики, здійснив підхід до герба як до предмета наукового дослідження.

Наприкінці XVII століття у Франції вирішили зібрати всі герби, якими користувалися в королівстві в ґрунтовний реєстраційний перелік – Загальний гербовник. Сфера дії указу не обмежувалася гербами панівного прошарку суспільства, навпаки – планувалося внести до зводу всі герби королівства.

Указ ставив за мету, перш за все, фінансові цілі: податком можна було обкласти й самі герби, і право на їхнє носіння, і різноманітні варіанти їхнього виконання – і все це для того, щоб поповнити казну, яка постраждала від війн з Аугсбурзькою лігою. Запроваджувалися великі штрафи і конфіскація всілякого прикрашеного гербами рухомого майна, яке належало окремим особам чи общинам, які не зареєстрували свої герби. При реєстрації бралось мито за право носіння герба. Бажаючі внести зміни до свого герба повинні були повторити процедуру реєстрації з оплатою геральдичного права.

Незважаючи на загрози штрафу та конфіскації, піддані не поспішали коритися суворому указу. Було багато приватних осіб – лікарів, купців, ремісників, чиновників і різного роду товариств, які не лише не користувалися гербами, але й не збиралися ускладнювати собі ними подальше життя.

Проте були й такі, які були зобов'язані носити герб. Частіше за все вони повинні були одержувати герби згідно з чином, наприклад, отримуючи якусь посаду. Для них Шарль д'Озьє зі своїми підлеглими, які відповідали за складання гербовника, виробили струнку систему символів: у гербів жителів одного регіону зберігалися одні й ті самі кольори та фігури, а новизна виникала за рахунок невеликих змін у малюнку наступного герба. Це стало зручним приводом для створення багатьох “гласних” (“промовистих”) гербів – так називали емблеми, фігури та малюнки яких натякали на ім'я носія: герб перетворювався у своєрідний ребус. Деякі такі герби, турботливо внесені у Загальний гербовник, узагалі можна було сприймати як знущання, і зрозуміло, що ошчасливлені подібними емблемами особи ними ніколи не користувалися. Одного бретонського аптекаря нагородили щитом із зображенням шприцу над трьома нічними горщиками; а нормандський адвокат з прізвищем Ле Мар'є (що означає “одружений чоловік”) у відповідь на прохання отримати герб, одержав щит, прикрашений парою гіллястих рогів. Якщо чиясь ім'я вносили до Загального гербовника 1696 року, то це зовсім не означало, що носій імені і власник герба належав до знаті. Серед 120 тисяч зареєстрованих гербів лише шоста частина належала знатним особам чи сім'ям.

1790 року в революційній Франції Конституційна асамблея відмінила й заборонила носіння гербів разом із титулами, лівреями, приватними прапорами та вимпелами, лицарськими орденами, нагородами, прикрасами й іншими “знаками феодальності” (рис. 3). Користування гербами було скасовано.

Після падіння 1792 року монархії переслідування поширилися і на королівські атрибути – корони і лілії. Хоча геральдичні символи мали небагато спільного з феодалізмом, а їхній вжиток був поширений не лише серед знаті, а й простолюдинів, торговельно-ремісничих корпорацій і міст, з подачі революціонерів вони стали асоціюватися виключно зі шляхетством і кастами “обраних”. Шкода, нанесена французьким “геральдичним терором”, мала загальноєвропейський резонанс. Вона сприяла поширенню помилкових уявлень про герби, різко звужувала соціальну сферу їх використання та передала контроль над геральдичними знаками державним організаціям. Незважаючи на те, що пізніше в добу Імперії, а потім у часи Реставрації вони були повернуті в права, герби так і не отримали те положення, яке вони посідали в Середньовіччі.

Французькій революції довелося поспіхом виробляти нову систему емблем і символів. Проте для цього вона не стала видозмінювати щойно скасовану геральдичну номенклатуру, а звернулася до вже наявної символіки іншого гатунку, переробивши емблематику франкмасонства та запозичивши систему символів, яка виникла після американської революції. Лише галльський півень як зразок компромісу зі Старим Режимом насправді став символом нації.

Із Середньовіччя також відомі приклади, коли карикатуристи і більш офіційні художники бавилися з геральдичними тваринами, перетворюючи навіть найбільш жорстоких монстрів на затишні смішні образи (інколи за рахунок армігера). Політичний сатирик часто перевертав з ніг на голову твердження “відомий за гербом”, жартуючи над пихатими, зарозумілими та непопулярними персонами за допомогою їхніх гербів. Проте карикатуристи й поети часом переступали межу між прийнятністю та звинуваченнями. Уїльям Колінгборг з маєтку Брадфілд, Уїлтшир з Англії вирішив наприкінці XV століття спрямувати перо сатири на правління короля Ричарда III і його нерозлучних друзів. Зокрема політична сатира містила відомі рядки: “Кіт, Щур і Собака Ловів правлять усією Англією під Свинєю”. Кожне ім’я позначало одного з основних чиновників Ричарда: сера Уїльяма Кейтсбері (у його клейноді був кіт), Ричарда Раткліфа (щур) і Френсіса, віконта Ловеля (собака), а знаком короля був його білий кабан (свиня). Проте автора схопили та стратили за необачність 1484 року.

Апогей герботворення припав на XV–XVII століття. У цей час, попри занепад використання печаток у Європі, місце яких заступив підпис, геральдика продовжувала процвітати – виникло близько 10 млн гербів.

З середини XVII до середини XVIII століття геральдика бурхливо розвивалася в Італії, Австрії і Південній Німеччині, збагатившись різноманітними формами під впливом барокового мистецтва. Звідси гербовий бум потрапив до Речі Посполитої, Гетьманщини і Російської імперії. Водночас у Франції геральдичні знаки почали конкурувати з новими видами емблем: вензелями, монограмами, кокардами.

Російська геральдика не дуже багата матеріалом: вона містить кілька тисяч дворянських і кілька сотень губернських і міських гербів, більшість з яких з'явилася одночасно в сенатському департаменті герольдії. “Загальний гербовник дворянських родів Всеросійської імперії”, що складав до 1917 року 20 томів, містив всього близько шести тисяч гербів при загальній кількості дворянських родів близько 50 тисяч. Порівняно з європейськими ресурсами це крапля в морі, бо справжні герби з'явилися в Росії на п'ятсот років пізніше, ніж в Європі, і то, як красива іграшка з Заходу.

У XVIII–XX століттях геральдика пустила глибоке коріння не лише в себе вдома, у Європі, а й у Новому Світі, Азії та Африці. Її інтернаціоналізація збагачувала герби новими мотивами, що інколи супроводжувалося порушенням європейських геральдичних правил. Проте саме це допомагало гербам витримувати конкуренцію з іншими геральдичними символами XX століття – логотипами.

У таких країнах, як Бельгія, Данія, Фінляндія, Нідерланди, Італія, Іспанія, Швеція, Швейцарія і ПАР, збереглися заклади, що вивчають питання геральдики. У Ватикані є установа, що розглядає герби установ і прелатів католицької церкви.

Поява геральдики співпала з поширенням прізвищ і була однією з нових форм самоідентифікації західноєвропейського середньовічного суспільства. Герби перетворилися з індивідуальних знаків у сімейні чи родові, допомагаючи визначити особу в роді, а рід у цілій соціальній системі.

У першій половині XIII століття герби, які спочатку використовувалися між військовими аристократами, поширилися серед цивільної знаті і простого люду. Їх застосовували як знаки ідентифікації на печатках, як позначки власності на майні і як орнаментальні мотиви в мистецтві. У XIV столітті геральдична мода набула популярності в середовищі військової міської знаті Східної Європи, увібравши в себе елементи місцевої символіки. З початком Ренесансу в Західній Європі зародився звичай надавати герби легендарним особам минувшини – героям кельтсько-германського чи античного світів, біблійним персонажам, святим і філософським поняттям.

Якщо в Середньовіччі знавці геральдики – герольди – реєстрували герби в геральдичних сувоях, то в Новому часі їхні намагання кодифікувати все розмаїття тогочасних геральдичних знаків, гербів зазнали краху. У континентальній Європі панував принцип свободи прийняття та використання герба, тому дослідники не встигли впорядкувати їх усі.

Важливу роль у Середньовіччі відігравали міські, корпоративні, церковні та державні герби. В основі міських і державних гербів – печатки феодалів, якими засвідчували оригінальність документів, посиляючи їх зі своїх маєтків. Родовий герб феодала таким чином переходив спочатку на печать замку, а потім і на печать земель, що йому належали. При виникненні нових міст та утворенні нових держав вимоги часу і юридичні норми призводили до створення гербів або зовсім нових, не запозичених з родових дворянських гербів; або таких, що мали символічне зображення, вказували на місцеві особливості, історичні події, господарчий профіль міста; або змішаних. Як приклад, можна навести герб Парижа, у якому зображено корабель на лазуровому полі із золотими ліліями. Корабель символізує, з одного боку, острів де ля Сите на річці Сені, що має форму корабля, а з другого – торгівлю та торговельні компанії, головну складову міського господарства. Лазурове поле із золотими ліліями – стара емблема династії Капетингів, під опікою якої знаходився Париж.

З кінця XIII і протягом XIV століття геральдика проникає в усі сфери суспільного життя, а геральдична термінологія стає загально-вживаною в культурному прошарку суспільства. Геральдика входить у моду в літературі, мистецтві, побуті. Герби з'являються всюди, починаючи з лицарських обладунків і закінчуючи собачими нашийниками. Повернувшись із хрестових походів, лицарі, копіюючи звичаї східних правителів, які полюбляли розкішний одяг, почали носити особливі гербові строї, які відповідали кольоровій гамі їхніх гербів і були прикрашені вишитими гербовими фігурами і девізами. Прислуга і зброєносці отримували одяг з гербом своїх панів, звичайні дворяни одягали вбрання з гербами своїх сеньйорів. Знатні дами почали носити плаття із зображенням двох гербів: справа – герб чоловіка, зліва – власний. При французькому королі Карлі V Мудрому (1338–1380) у моду увійшов одяг, розфарбований наполовину одним, наполовину іншим кольором. Від дворян і їхніх зброєносців ця мода перейшла до представників міського прошарку. Таким чином, геральдика стає важливою складовою культури Західної Європи.

Поряд з індивідуальною геральдикой у Середньовіччі отримали розвиток й інші її напрями – міська та корпоративна, у тому числі сакральна. Міські ремісники й торгівці створювали гільдії, які реєстрували як “юридичні особи” і наділяли відповідно гербами. Було прийнято, що члени гільдії носили одяг геральдичних кольорів своєї асоціації – особливі лівреї. Наприклад, члени лондонської М’ясної компанії носили біло-голубі лівреї, пекарі – оливково-зеленого й каштанового кольорів, торгівці восковими свічками носили лівреї білоголубого розфарбування. Лондонській компанії кушнірів було дозволено використовувати у своєму гербі горностаєве хутро, хоча відповідно до середньовічних норм цей геральдичний колір міг використовуватися лише королівськими і дворянськими родинами на знак їхньої винятковості й вищості. На корпоративних гербах розміщували переважно знаряддя праці.

Подібні герби, що називаються гласні (*armes parlantes*), у яких назва ремесла передавалася геральдичними символами, отримали багато цехів і гільдій. Ось, наприклад, який вигляд мали герби цехів Ген-ту, одного з найбільших ремісничих центрів Середньовіччя: бондарі зобразили на щиті свого герба робочий інструмент і діжку; м’ясники – бика; торгівці фруктами – фруктове дерево; перукарі – бритву й ножиці; чоботарі – чобіт; торгівці рибою – рибу; корабели – судно, що будується. Цех золотарських справ майстрів Парижа отримав від короля Пилипа VI (1293–1350) герб із зображенням королівських золотих лілій, з’єднаних із золотим хрестом і емблемами їхнього ремесла – золотим сакральним посудом і коронами, з девізом “*In sacra ingue coronas*”. Аптекарі зображували на гербах ваги і ланцет, виробники цвяхів – молоток і цвяхи, колісники – колеса, виробники гральних карт – символи мастей карт. Крім того, у корпоративних гербах зустрічалися зображення святих покровителів відповідних ремесел. Французький король Людовік XIII, бажаючи підняти значення купецтва, надав шести купецьким гільдіям Парижа герби, у яких корабель з паризького державного герба був зображений поруч із символами відповідних ремесел і девізами.

Бажаючи сподобатись буржуазії, багаті міщани користувалися родовими знаками на кшталт гербів, хоча вони й не були офіційними. Але французький уряд, що мав потребу в грошах, вирішив використати модні течії у своїх інтересах і дозволив мати герби всім охочим, але за плату. Більше того, жадібні чиновники навіть зобов’язували міських жителів користуватися гербами.

У результаті введення 1696 року мита на право мати власний герб казна почала отримувати значний дохід, тому що реєструвалася велика кількість гербів. Проте внаслідок цього значення гербів у Франції значно зменшилося – герби, що поширилися у великій кількості, знецінилися.

Навчальні заклади також століттями використовували герби. Університети часто отримували герби їх засновників (наприклад коледж Христа в Кембриджі, заснований леді Маргарет Б'юфорт). Ітонський коледж 1449 року отримав герб від свого засновника короля Генріха VI (1421–1471), набожного відлюдника, чия нездатність правити стала однією з причин Війни Червоної і Білої троянди. Три білі лілії на цьому гербі символізували Діву Марію, на честь якої було засновано коледж. Чимало приватних і комерційних фірм і сьогодні намагаються отримати герб, тому що його наявність надає фірмі солідність і надійність. Наприклад, відносно недавно отримала герб відома англійська торговельна компанія Херродс.

З перших днів свого існування церква претендувала на вищу й абсолютну владу в цьому світі, тому привласнила собі всі атрибути світської влади, у тому числі й герби. Гербом папства у XIV столітті стали схрещені золотий і срібний ключі апостола Петра – “дозвільний” і “в’язучий”, перев’язані золотим шнуром, на червоному щиті під папською тіарою. Ці символи вказували на те, що отримані Петром права “вирішувати” і “в’язати” всі справи церкви, успадкували від нього спадкоємці – папи. Цей герб сьогодні є офіційним гербом Ватикану, але кожен папа отримав свій власний герб, у якому ключі і тіара обрамляють щит. Наприклад, широковідомий папа Іоанн Павло II мав герб, отриманий ним ще в часи краківського архієпископства з рук знавця геральдики архієпископа Бруно Хайма. Хрест і літера “М” на гербі символізували Христа і Діву Марію. Варто зазначити, що розміщення в гербі будь-яких написів, крім девізів, вважалося поганим смаком, але автор виправдовувався, посиляючись на традиції польської геральдики, де на печатках використовували рунічне письмо. Дійсно, літера “М” нагадує руно аналогічного накреслення.

На прапорі Ватикану зображено малий герб міста-держави, у якому відсутній червоний щит, але цей колір перенесено на шнур, що зв’язує ключі. Безперечно, для прапора обрані кольори ключів – золотий і срібний.

Церква, яка була впливовим феодалом Середньовіччя, рано почала використовувати герби з практичною метою – для ідентифікації та демонстрації територіальної приналежності церковних організацій. Герби зустрічаються на печатках абатств і єпископств з XII століття. Найбільш поширені символи церковної геральдики – ключі Святого Петра, орел Святого Іоанна й інші знаки, що символізують святих, деталі церковного начиння й найрізноманітніші хрести.

У Великобританії є певні правила для гербів керівників церкви, що вказували на їхній статус у церковній ієрархії. Наприклад, герби архієпископів і єпископів прикрашають митри (герб Папи Римського увінчує тіара), а герби священиків нижчого рівня, згідно зі статусом, мають особливі капелюхи різних кольорів, доповнені різнокольоровими шнурами й китицями. Декан, наприклад, може мати чорний капелюх з двома фіолетовими одинарними шнурами з трьома червоними китицями на кожному з них. Священики Римської католицької церкви не входять до юрисдикції офіційних геральдичних органів, але герби, якими вони користуються, регулюються спеціальним указом з 1967 року. Наприклад, герб католицького архієпископа може мати зелений капелюх з двома зеленими одинарними шнурами, кожен з яких доповнений десятьма зеленими китицями.

В основі всіх державних гербів європейських країн лежали родові герби правлячих династій. На багатьох сучасних європейських державних гербах є леви і орли – традиційні символи влади і державності.

На гербі Данії – три лазурові леопарди на золотому полі, прикрашеному червоними серцями. Такий вигляд мав герб короля Кнуда VI Вальдемарсона, виконаний біля 1190 року. Разом з англійським цей герб можна вважати найстарішим європейським державним гербом. На великому королівському гербі Швеції леви підтримують щит, а також вони є в другій і третій чвертях щита. Біля 1200 року в правителя Норвегії з'явився свій герб, на якому був зображений золотий на червоному полі коронований лев святого Олафа, який у передніх лапах тримав бойову сокиру. Лев фінського герба поступово сформувався до XVI століття. На гербах Бельгії, Нідерландів і Люксембургу також був зображений лев – стара емблема герцогів Бургундських. На гербі Нідерландів – золотий лев зі срібним мечем і пучком стріл у лапах. Це союзна емблема Республіки Сполучених Провінцій Нідерландів, які отримали незалежність 1609 року. Республіканський герб у цілому зберігся і після створення королівства 1815 року.

Сучасного вигляду герб набув 1917 року, коли за ініціативою принца-консорта Генріха Макленбурзького (1876–1934) королівська корона на голові лева була замінена на звичайну, з'явилася мантия з покривом і левами-щитотримачами. За рішенням Віденського конгресу, який встановлював новий європейський порядок після краху наполеонівської імперії, Нідерланди отримали незалежність. Королем Нідерландів під іменем Вільгельма I став син останнього штатгальтера Нідерландської республіки Вільгельм VI Оранський. Але південні провінції Нідерландів вирішили відстояти власну незалежність. 1830 року в Брабанті відбулося повстання, і з того часу брабантський золотий лев на чорному полі став сприйматися як символ незалежності Союзу незалежних держав південних провінцій. 1831 року було проголошено Королівство Бельгія, гербом якого став герб Брабанта. Герб Люксембургу був затверджений королем Нідерландів Вільгельмом I 1815 року, тому що він був ще й великим герцогом Люксембурзьким. Лева можна побачити й на інших державних гербах. У міжнародній державній геральдиці лев є сусідом другого символу вищої влади – орла. Його можна бачити на гербах Австрії, Албанії Болівії, Індонезії, Іраку, Колумбії, Лівії, Мексики, Німеччини, Польщі, Сирії, США, Чилі та багатьох інших країн.

Розглянемо деякі з них. Австрійський триколірний (червоно-біло-червоний) щит був гербом герцогів Бабенбергів, які правили цією країною до 1246 року. Його зображення з'явилося на печатках герцогів у 20–30-ті роки XIII століття. Раніше, у другій половині XII століття, на печатці першого австрійського герцога Генріха II Бабенберзького вперше з'являється зображення чорного орла – дуже поширеної геральдичної емблеми. Австрійські лицарі на чолі з герцогом Леопольдом V вирушили в третій хрестовий похід під прапором з чорним орлом. 1282 року Австрія перейшла під владу нової династії Габсбургів, чийм родовим гербом був червоний лев на золотому полі. З 1438 по 1806 рік Габсбурги майже безперервно посідали трон Священної Римської імперії, чиєю емблемою традиційно був двоголовий орел. Він і став гербом Австрії, а пізніше Австрійської імперії (1804) і Австро-Угорської імперії (1868). Такого ж орла можна побачити на щиті імператора Священної Римської імперії Фрідріха Барбароси.

Перше зображення одноголового орла на щиті, що дійшло до наших днів, бачимо на срібній монеті Фрідріха Барбароси. З XV століття до 1806 року двоголовий орел – давній імперський символ, свідок великих історичних подій – був гербом, що об'єднував багато центрально-

європейських держав Священної Римської імперії, керованою династією Габсбургів. З об'єднанням Німеччини під владою прусських монархів на німецький герб повертається одноголовий орел, який, модифікувавшись, залишається й сьогодні. Двоголовий герб щез і з австрійського герба. Це відбулося 1918 року з падінням Австро-Угорської імперії. Австрійська республіка затвердила новий герб, на якому зображувався одноголовий орел, який був увінчаний баштовою короною, тримав у лапах серп, молот і ніс на грудях щиток з австрійськими національними кольорами. Розірвані ланцюги з'явилися на гербі після звільнення країни від фашизму.

Одним із давніх державних гербів є герб Великобританії, який складався протягом дев'яти століть. У його основі можна побачити рослини. Це негласні (німі) символи Англії, Шотландії, Ірландії й Уельсу. У різних варіантах герба вони можуть зображуватися як окремо, так і зібрані в одну фантастичну рослину – своєрідний гібрид, що складається з троянди Тюдорів, каледонського чортополоху Шотландії, трилисника ірландської конюшини й уельської цибулі.

Троянда Тюдорів склалася з червоної троянди Ланкастерів і білої троянди Йорків, які воювали між собою за англійський трон. Війна продовжувалася з 1455 по 1485 рік. Коли йоркська гілка династії Плантагенетів захопила владу над Англією в результаті Війни Червоної і Білої троянди та винищила всіх членів гілки ланкастерів, Генріх Тюдор (1457–1509), далекий родич цієї родини, зміг пред'явити претензії на престол. Він утік до Франції, у Бретань, де навколо нього стали збиратися всі незадоволені правлінням зловісного Ричарда III. На чолі півтори тисячі надомників і п'ятисот англійських емігрантів він висадився в серпні 1485 року в Англії. У битві при Босуорті він отримав перемогу над переважаючими силами Ричарда, який загинув під час битви. Корону, зняту з його голови, одразу ж поклали на голову Генріха. Після перемоги він одружився з принцесою Єлизаветою з родини Йорків і таким чином об'єднав дві ворогуючі гілки – Червону і Білу троянди.

Трилисник приєднався до “гібриду” троянди і чортополоху 1801 року з утворенням Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії.

Троянда, чортополох, трилисник і цибулина ілюструють ще одну галузь геральдики. Різноманітні значки, які прикріплювали на одяг і могли символізувати конкретну людину, країну чи певне поняття, з'явилися ще до гербів, у давнину, і в Середньовіччі набули великої популярності.

З розвитком геральдики ці значки почали набувати геральдичного характеру. Значок, як правило, являв собою одну основну емблему родового герба. Деякі герби були складними і складалися з великої кількості деталей. Ці значки повинні були показати приналежність їхніх власників до оточення певної особи або цілої родини. Під час Війни Червоної і Білої троянди багато воїнів, особливо іноземні найманці, одягалися в геральдичні кольори свого пана. Наприклад, у битві при Босуорті 1485 року солдати армії графа Річмонда носили біло-зелені куртки, солдати армії сера Вільяма Стенлі – червоні тощо. Крім того, вони носили персональні значки своїх полководців. Це був прообраз військової форми. У всіх сучасних арміях разом з елементами геральдики є спеціальні значки. Власник герба міг мати кілька значків, а за необхідності змінювати їх за власним бажанням.

Оскільки жіночі герби зберігалися лише за прямим потомством, то вони досить швидко зникли, і вже в XVII–XVIII століттях у Західній Європі їх практично не існувало або вони стали надзвичайно рідкісні. Форма гербів жінок могла змінюватися разом з їх соціальним статусом. Герб незаміжньої жінки або вдови зображувався на ромбовидному щиті без гербового нашоломника (за винятком Шотландії, де жінка – керівник клану і голова роду – могла мати гербовий нашоломник). Цією ж формою щита користувалася жінка розведена і така, що не вступила в новий шлюб. Оскільки традиційний гербовий щит був частиною військового спорядження чоловіка, жінкам він не підходив. Тому для них було визначено щит у формі ромба.

На окрему увагу заслуговує *спадкоємність гербів*. До заміжжя герб жінки повторював герб її батька, причому до верхнього кута ромбоподібного щита могла бути прив'язана стрічка “True lover’s knot” – “бант коханої”, який показував, що володарка герба – дівчина. Герб заміжньої жінки демонструвався разом із гербом чоловіка на одному щиті звичайної (чоловічої) форми – герб чоловіка геральдично з правого боку, дружини – лівого (у гербах духовних осіб застосовувався такий самий принцип, тільки праворуч розміщувався герб церковної установи, до якої належав священник, а ліворуч – його особистий герб). Герб вдови, яким він став при заміжжі, знову переходив на ромбоподібний щит. При відсутності нащадків чоловічого роду, спадкоємцем герба ставала дочка. При одруженні її герб розміщувався в центрі герба чоловіка на маленькому щиті, що давало йому пріоритет над усіма іншими частинами герба чоловіка.

Діти геральдичної спадкоємиці мали право розділити щити своїх гербів на чотири частини так, щоб у першій і четвертій чвертях розміщувався герб їхнього батька, а в другій і третій – герб їхньої матері.

Діти дворян і аристократів, народжені поза шлюбом, маючи право успадкувати герб, несли на своїх гербах особливі знаки, що вказували на їхній статус. Інакше герб незаконнонародженого нащадка власника герба нічим не відрізнявся б від герба його законного сина. Таким чином, знак незаконнонародженого не носив якогось особливого принизливого, дискримінаційного характеру, оскільки ставлення суспільства до незаконнонароджених було лояльним.

Є кілька таких знаків, які, проте, не завжди використовувалися в геральдиці тільки як маркери незаконнонароджених. Основний – косий жезл, брусок, розміщений подібно “перев’язі праворуч”. Англійські герольди в останні 150 років використовують як знак незаконнонародженого різні варіанти облямівки, або бордюру, наприклад хвилясту або набірну облямівку.

Хоча герби передаються в спадок, дві людини не мають право мати один і той самий одночасно. Таким чином, герби синів обов’язково повинні розрізнятися. З цією метою було введено відмітки низхідної лінії. Вони розміщувалися у верхній частині герба на щиті і, крім визначення ієрархічного положення в родині, відрізняли різні гілки однієї родини.

Старший син мав на щиті знак у вигляді вузької стрічки з трьома відгалуженнями – “титло”, або “турнірний комір” (на гербі принца Уельського цей знак срібного кольору); другий син мав півмісяць, який потрапив у геральдику з хрестових походів і вважався дуже почесним знаком, особливо у французьких хрестоносців; третій син повинен був помістити в герб п’ятикутну зірку; четвертий – позначався міфічним птахом-вісником; п’ятий – мав у гербі невелике кільце; шостий – геральдичну лілію; сьомий – позначався трояндою; восьмий – хрестом з роздвоєними і закрученими кінцями; дев’ятий – позначався восьми-пелюстковою квіткою.

Онуки власника герба розміщували свої маркери в маркерах батьків. Так, старший син старшого сина позначався титлом в титлі тощо.

Питання для самоперевірки

- 1. Що називають гербом? Яка його етимологія?*
- 2. У яких сферах людських взаємин використовують герби?*
- 3. Яка роль хрестових походів у розвитку геральдики?*
- 4. Які особливості підготовки до лицарського звання?*
- 5. Охарактеризуйте лицарські турніри як демонстрацію пізнавальних знаків, знамен і прикрас шоломів.*
- 6. Яка роль герольдів у поєдинках і виробленні термінології?*
- 7. Які особливості одягу герольдів?*
- 8. Охарактеризуйте геральдичну науку як джерело для дослідження історії гербів.*
- 9. Назвіть особливості військового походження гербів.*
- 10. Яка роль геральдики для генеалогії?*

Література: 1–3, 17, 18, 22, 27, 36.

Розділ II. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ГЕРАЛЬДИКИ

5. Геральдичні кольори, метали й хутро

Витоки геральдики втрачаються в пітьмі століть і частоколах теорій. Гербові фігури і сам герб неодмінно були забарвлені певними кольорами. Чорно-білий варіант зображення герба – нонсенс, породжений у радянські часи герботворцями-дилетантами. Неминучість забарвленості герба впливає вже з обов'язкової наявності кольору в гербовому щиті (або за матеріалом, з якого зроблено щит; або за оббивкою тощо). Тому простий щит уже сам по собі, без будь-яких фігур на ньому, може вважатися відмінним знаком або гербом. Наприклад, золотий щит є гербом німецького роду Боссенштейн; срібний – польського роду Бельських; зелений – іспанського роду Прадо; чорний – французького роду Goupaу; синій – французького роду de Barge.

Крім того, що *колір у гербі* несе самостійне символічне навантаження, він також дозволяє:

- урізноманітнити кількість варіантів особливо улюблених у геральдиці фігур (левів, орлів) – тобто якісно збільшити арсенал гербових зображень;

- привнести відтінки сенсу в трактування гербових зображень, якісно розширивши спектр як гербових фігур, так і понять, які вони символізують;

- піднести значення герба як презентаційної емблеми. Вдалий вибір кольорів для забарвлення гербових фігур дозволяє досягти його легкої читабельності й упізнання. Важлива легкість для читання гербів на значній відстані і при зменшенні їх формату (наприклад при друці). У геральдиці строго зафіксовано допустимі до застосування кольори, що продиктовано практичними міркуваннями;

- гербам як військовим емблемам виконувати комунікативно-презентаційну функцію, тому вони, як правило, яскравого і контрастного забарвлення. Півтони і відтінки – надбання живописного, а не геральдичного мистецтва.

Нерідко герби малювали в польових умовах, коли асортимент доступних фарб був вельми обмежений.

Часто до зображення гербів були причетні люди з різним кольоро-сприйняттям.

Крім того, система з невеликою кількістю елементів легше піддавалася стандартизації.

Таким чином, усе розмаїття фарб і відтінків звелось в геральдиці до семи основних геральдичних кольорів (рис. 4). У класичній геральдиці визнаються два метали: золото і срібло; п'ять фарб, які прийнято називати фініфті, або емалі (тинктур), і які позначаються відповідними графічними лініями: червлень (червона), блакитна (лазурова), зелена, пурпурова та чорна. Кольорам надавали конкретне символічне значення.

Золото означає християнські чесноти: віру, справжність, милосердя – та світські якості: могутність, шляхетність, постійність. Для графічного зображення цього кольору поле щита вкривається крапками (fig. 12).

Срібло із чеснот означає чистоту, надію, правдивість і невинність, а зі світських якостей – благородство, відвертість. Воно розпізнається за білим полем щита (fig. 11).

Червоний (або червлений) твориться сумішшю сурику і кіноварі; символізує любов і мужність, сміливість і великодушність; зображується лініями, проведеними зверху донизу (fig. 5). Червоне поле герба означає кров, пролиту за церкву або володаря.

Синій (або лазуровий) утворюється від змішування кобальту та ультрамарину й означає вірність, чесність, бездоганність і чесноту; позначається горизонтальними лініями, проведеними від однієї сторони щита до іншої (fig. 7).

Пурпуровий утворюється з бузково-червоних фарб і означає благочестя, помірність, щедрість і панування; позначається лініями, діагонально проведеними від правого верхнього кута до лівого нижнього (fig. 9).

Зелений (або смарагдовий) утворюється сумішшю хрому та рослинної зелені і має вигляд кольору молодого зеленого листа, яке символізує надію, достаток, волю, радість. Пізнається за діагональними лініями, проведеними від верхнього лівого кута до правого нижнього (fig. 6).

Чорний колір утворюється із сажі й супутніх домішок та означає обережність, мудрість, сум, постійність у випробовуваннях. Позначається лініями, що перетинаються під прямим кутом (fig. 8).

До останніх п'яти загальноприйнятих кольорів англійці додали ще два: *помаранчевий і кривавий*. Перший зображується діагональними лініями, від лівого боку щита до правого, проведеними і пересіченими горизонтальними лініями, а другий – лініями, що перетинаються діагонально. Крім названих кольорів, у геральдиці для зображення людського тіла і тваринних фігур також використовують тілесний і натуральний кольори, які рідко застосовують.

Заміні кольору штрихуванням сприяло винайдення книгодрукування. Уперше в Західній Європі штрихове зображення кольору з'явилося біля 1500 року, але фактично до середини XVII століття до цього прийому ставилися вкрай негативно і в збірниках гербів, навіть надрукованих і відтиснутих з друкарських дощок, продовжували розфарбовувати герби від руки. Завдяки цьому частіше застосовували тільки гравіровані контури герба і його фігур. Їх усіх не штрихували, а залишали білими, проте кольори фігур позначали просто першою буквою його найменування відповідною мовою. Так, чорний колір у французьких гербах позначався літерою “N” (noire), у німецьких – “S” (schwarz), в англійських – “B” (black) і т. д. Уважалося, що потім кожне поле і фігура будуть розфарбовані й букви слугуватимуть художникам лише вказівкою. Проте на практиці це було незручно, особливо коли герби потрапляли в іншу країну. Після Вестфальського миру 1648 року було прийнято правило позначати кольори в геральдиці порядковими літерами абетки, єдиними для всіх країн: А – червоний, В – синій, С – зелений, D – чорний, F – срібний (білий), G – пурпур.

Штрихування з цього часу було обов'язковим, якщо геральдичний колір не планували після друкування відтворювати фарбами. Тільки натуральному кольору не була присвоєна ні певна буква, ні штриховка, тому що на той час, коли ці правила утверджувалися (середина XVII ст.), натуральний колір у геральдиці ще взагалі не допускався і не визнавався.

Лише пізніше, наприкінці XVII – на початку XIX століть, було прийнято правило для передачі натурального кольору графічно залишати поле білим, але, щоб не плутати його зі срібним чи білим, наносити на нього так звану “тінь”, тобто дуже легко і ледь-ледь штрихувати лише геральдично лівий край такого поля або фігури.

Середньовічні геральдичні фахівці також позначали герби спочатку першими буквами відповідних фініфтей або металів, потім астрологічними знаками планет. Знак Сонця символізував золото, Місяця – срібло, Марса – червоний колір, Юпітера – синій, Сатурна – чорний, Венери – зелений, Меркурія – пурпуровий. У деяких середньовічних гербовниках намагалися встановити певну ієрархію кольорів. Так, у трактаті Бартоло ді Сасоферато вказувалося, що найблагороднішим кольором є червоний, або пурпуровий, а найнижчим – чорний. Проте в багатьох сучасних геральдичних дослідженнях символіка кольорів не визнається.

Із хутра використовували горностаї і білку, якими оббивали щит. Перший зображували натуральним кольором або у вигляді чорних, розширених донизу хрестиків на срібному полі (*fig. 14*). Іноді це хутро позначали навпаки: поле чорне, а знаки білі. Таке хутро називають протигорностаєвим. Хутро білки, зазвичай, зображують у вигляді розташованих в ряд особливих фігурок (*fig. 13*). Якщо ці фігурки звернені вниз, то хутро називають перекинутим, якщо фігурки стоять одна над одною – поставленим у стовп.

Горностаєве хутро завжди було визначальним знаком влади. Воно використовується для зображення мантий у гербах князів, герцогів, великих князів, королів та імператорів.

З кінця XIX – початку XX століть хутро вийшло з ужитку і в сучасних, нових гербах не застосовується.

Є основне правило використання кольорів, металів і хутра: не можна накладати метал на метал, а фініфть на фініфть. Воно вимагає, щоб на “металевому” полі зображували геральдично розфарбовані фігури, і навпаки. Наприклад, якщо щит золотий, то зображений у гербі лев повинен бути червоним. Якщо ж поле встелене хутром, то в ньому можуть бути розміщені і металеві, і кольорові фігури.

Гербовий щит, зазвичай, не вкривали тільки однією фарбою. У таких випадках застосовували особливий малюнок – дамасцирування, або луску.

Багатьох тварин зображували на гербах з деталізацією другорядних частин (язиків, дзьобів, іклів, зубів, копит, рогів). Усі ці частини в геральдиці називають озброєнням. У гербах таке озброєння зображують, як правило, іншим кольором або металом, ніж тулуб. Якщо основна фігура – червоний лев, то його другорядні частини (кігті, язик, ікла) – золоті, якщо фігура золота, то другорядні частини червоні.

6. Походження та історичні типи щитів

Повний (великий) герб складається з 14 елементів. Це щит, бу-релет, лицарський шолом, намет, корона достоїнства (або баштова, “міська”, корона), нашоломник (клейнод), орден, девізна стрічка, щитотримачі, орнамент-подіум, мантия (вінок), покров, шнури з китицями, корона суверена (бедж) (*рис. 5*).

Гербові фігури (бестіарні, предметні, геометричні) розташовували “на полі”, тобто на тлі умовного замкнутого простору, який частіше за все зображували у вигляді щита (звідси й часте позначення герба словом “щит”: лат. – *scutum*, фр. – *escu*, *écu*, ісп. – *escudo*). І це не випадково,

адже він є однією з головних частин лицарського озброєння. Щит, меч, шолом були символами і пізнавальними знаками лицарського стану. Усі інші частини озброєння носили ніби допоміжний характер. Крім того, сама площа щита була дуже зручною для прикрашення її елементами чи знаками.

Форми бойових щитів були неоднаковими в різні періоди історії. Деякі з них були пізніше запозичені геральдиком. Інші (наприклад французька форма) з'явилися в той час, коли щити вийшли з ужитку. Також ніколи не існувало ренесансної і барокової форм щитів, які з'явилися у XVI–XVII століттях. У них відбилися певні художні системи. Більшість геральдичних форм щита іменують за назвою країн: варязький, французький, іспанський, німецький, італійський, англійський, візантійський. Крім цих щитів, є ще круглі (візантійські), ромбоподібні (дамські) щити (рис. 6). Говорячи про назви всіх вищезазначених щитів, необхідно відмітити, що вони зовсім не обов'язково відповідають розповсюдженню у певній країні форм гербових щитів. Вибір форми щита досить випадковий, і вона не має істотного значення. У російській геральдиці, наприклад, найбільш поширена французька форма щита як більш зручна для розміщення різних гербових емблем. Прийнято, щоб висота щита французької форми дорівнювала $9/8$ його ширини.

Для зручності зображення на гербовому щиті різних емблем його ділять на ділянки. У геральдиці такий поділ здійснюється лише в певному порядку, який утворює відповідну ієрархію фігур та інших зображень. Цей самий порядок визначає й черговість їх опису.

По-перше, необхідно відзначити, що приймається за *правий і лівий бік щита*. У повсякденному житті при розгляді якоїсь картини чи схеми ми визначаємо правий чи лівий бік стосовно глядача. У геральдиці правий і лівий бік щита встановлюється стосовно щитотримача, тобто лицаря, який тримає щит. Тому сторона, яка постає перед нашими очима, коли ми розглядаємо герб, як ліва, вважається правою, і навпаки.

По-друге, усі зображені на щиті живі істоти: люди, звірі, птахи – повинні бути звернені в правий геральдичний бік (тобто від глядача ліворуч). Це пояснюється тим, що інакше зображення на щиті (емблема, що символізує лицаря) буде мати вигляд такий, ніби зображення “тікає” від глядача. Зрозуміло, що це недопустимо для честі лицаря. Тому всі живі істоти звернені в правий геральдичний бік.

Малий щиток, розміщений у середині щита, називають середнім щитом. Якщо ж серцевий щит має ще один щит, то перший називають середнім, а другий – серцевим. Розглядаючи частини щита з погляду їх ієрархії, необхідно пам'ятати, що найбільш почесними вважаються права верхня частина щита, найшановнішим – правий верхній кут.

Щит може бути і нерозділеним (простим), і мати кілька частин (тоді він називається складним). Усі частини складного щита приведені західною геральдиком до відомих норм: їм дані назви, освячені довголітньою практикою і теорією, засвоєною всіма державами. Щоб розмістити на щиті кілька фігур, його умовно ділять на частини. Розтин – це поділ по вертикалі, перетин – поділ по горизонталі. Щит може бути скошеним, тобто поділеним по діагоналі справа чи зліва. Зустрічається і поєднання таких поділів. Якщо щит одночасно і розсічено, і перетнуто, його називають чотиричастинним, тобто таким, що складається із чотирьох частин. Можливим є поєднання діагональних поділів. Крім поділів гербового щита прямими лініями, існував поділ лініями ламаними, хвилястими, ступінчастими, зубцевими, хвилястими, хмароподібними, листкоподібними, равликоподібними тощо.

У результаті різних поділів, їхніх комбінацій гербове поле щита може бути поділене на велику кількість частин. У зв'язку з цим виникає необхідність встановлення послідовності при читанні герба. Такі герби з багатьма полями виникають або при з'єднанні кількох гербів, або при отриманні його власником більш високого титулу.

7. Гербові фігури геральдичні

На щитах полів можна побачити найрізноманітніші зображення. У мові геральдики їх називають фігурами. Розрізняють, перш за все, фігури геральдичні та негеральдичні. Варто знати, що геральдичними фігурами називають ті частини поверхні щита, які виділяють при поділі та забарвленні. Усі геральдичні фігури поділяються на першочергові, хрести та другорядні.

Першочерговими геральдичними фігурами називають найбільш часто використовувані поділи щита, утворені горизонтальними, вертикальними та діагональними лініями (рис. 7). Верхня частина поля щита, яку відтинає горизонтальна лінія, називається головою, або вершиною.

Точно таким способом утворюється розташована в нижній частині поля щита кінцівка, або підніжжя. Смуга, замкнена між двома лініями, що розтинають щит, отримала назву стовпа (*fig. 1*), а між двома,

що перетинають, – пояса (*fig. 2*), у верхній частині – голова (*fig. 3*), нижній – край (*fig. 4*). Діагональна смуга через весь щит називається перев'язю. Вона може проходити як справа (*fig. 5*), так і зліва (*fig. 6*). Схожий на злам даху знак, утворений двома перев'язями, які виходять з однієї точки, отримав назву стропила, або вістря (*fig. 7*), кроква (*fig. 8*). Перев'язь може виходити як з верхнього, так і з нижнього краю щита, і в останньому випадку стропило буде називатися перевернутим. Є й інші фігури: боковик (*fig. 9*), вільна частина (*fig. 10*), ромб (*fig. 11*), лівий боковик (*fig. 12*), прямий хрест (*fig. 13*), вилоподібний хрест (*fig. 14*), косий хрест (*fig. 15*), облямівка (*fig. 16*).

Щит буває (*рис. 8*) розтятий і перетятий. Обидва ці розподіли разом в одному щиті роблять щит розділеним на чотири частини. Є щит роздільно шаховий. Ці розподіли можуть бути також діагональними. Є щит, скошений справа або скошений зліва; щит, розділений вилоподібно; щит, скошений на чотири частини. Окрім простих розподілів, у гербовому щиті можуть бути і складні, які ділять поле щита на безліч частин. Для розподілів можуть використовувати не лише прямі лінії, але й лінії інших форм.

Хрести – друга група геральдичних фігур, достатньо широка, з огляду на різноманітність форм (*рис. 9*). Багато хто вважає, що символіка хреста пов'язана з християнською релігією. Однак хрести рівнокінцеві з розширеними кінцями досить часто зустрічаються на пам'ятках дохристиянської доби. Спочатку знак хреста був пов'язаний із поклонінням людей сонцю та виражав ідею переможності, покровительства та захисту. Цікаво, що перші християни заперечували зображення хреста, вважаючи його язичницьким знаком. Лише в IV столітті до н. е., коли візантійський імператор Костянтин Великий встановив свято “прийняття” Голгофського хреста, зображення хреста стало одним із головних християнських символів.

Хрест часто зустрічається в державній атрибутиці – прапорах і гербах. Як гербова емблема він використовується в гербах одинадцяти сучасних країн. Серед них Греція, Мальта, Португалія, Швейцарія. Як правило, це держави, у яких історично сильний релігійний вплив.

Існує біля двохсот різновидів хреста. Основними хрестами вважають прямий, косий (андріївський) і трикінцевий. Досить часто зустрічаються латинський, вилоподібний, православний, папський хрести. У сучасних дослідженнях хрести класифікують за країнами, де вони отримали розповсюдження (австрійський, вірменський, волинський, грецький, єгипетський, ієрусалимський, литовський, мальтійський, румунський), за іменами святих (андріївський, антонівський, георгіївсь-

кий, святих Олафа, Патрика, Якова), за ознакою церковної ієрархії (патріарший, папський) тощо.

У геральдиці найпростіше зображення хреста утворюється шляхом поєднання стовпа з пояском. Це так званий геральдичний хрест. Два перетини утворюють андріївський, або косий, хрест. Назва пов'язана з легендою про апостола Андрія Первозванного, якого було розіп'ято на діагональному хресті. Достатнє розповсюдження в геральдиці отримав і вилоподібний хрест – поєднання двох напівперев'язів зі стовпом. Усі хрести можуть зображуватися на щиті скороченими або мати довільні декоративні завершення. У зв'язку з цим згадаймо про свастику – особливу форму хреста, яка зустрічалася в Індії та Стародавній Греції і також була пов'язана з культом сонця та вогню.

Другорядні геральдичні фігури – це різноманітні геометричні зображення: кайма, квадрат, трикутник, брусок, гонт (прямокутник), ромб, веретено (варіант ромба), круг. Якщо квадрат або трикутник (клин) розташований в одному з чотирьох кутів щита, тоді цю фігуру називають вільною частиною. Крім того, до цієї ж групи належить умовно зображуваний елемент лицарського обладунку – так званий турнірний комір, який в англійській геральдиці вказував на старшого сина в родині. Це і маленький щит, який в геральдиці називається щитком або серцем щита, розміщений у центрі основного щита. Усі інші фігури, які зустрічаються на гербах, є негеральдичними, хоча деякі неможливо зустріти більше ніде, тільки в гербах.

8. Гербові фігури негеральдичні

Надзвичайно поширені та різноманітні негеральдичні фігури. Вони поділяються на природні, легендарні та штучні.

Природні негеральдичні фігури – це зображення людини, тварини, птаха, риби, комахи, рослини, стихії, річки, гори тощо. Найпопулярніші в геральдиці зображення тварин, птахів, комах, морських істот, змій, фантастичних тварин, рослин, які символізували певні чесноти лицарів.

Чотириногі тварини: лев – символ влади, сили, хоробрості, відваги, великодушності; бик – символ плодючості, праці і терпіння, а також скотарства; кінь поєднує хоробрість лева, зір орла, силу бика, швидкість оленя і спритність лисиці; собака – символ відданості і покірності; кішка – незалежності; вівця – покірливості; лань – боязкості; вовк – злості, зажерливості і жадібності; ведмідь – передбачливості і сили; олень – воїна, перед яким біжить ворог; кабан – мужності; слон – довгої пам'яті.

Як правило, тварини мають певний тип положення. Так, якщо чотиринога тварина зображується в положенні стоячи на задніх лапах з виставленою вперед однією задньою лапою, вона називається такою, що постає; якщо йде на чотирьох лапах з піднятою передньою, — такою, що йде.

Із тварин у геральдиці частіше за все зустрічаються лев і орел. Лев — цар звірів, зазвичай зображується таким, що постає з головою, повернутою в профіль. Коли ж лев зображується таким, що йде, з головою, поверненою в анфас, він називається леопардом, коли ж голова обернена в профіль, то — леопардовим левом. Також і леопард, якщо він зображений у положенні лева, тобто піднятим на задні лапи, називається левиним леопардом. Леопард, крім того, іноді зображується в положенні лежачи. Якщо в щиті знаходиться більше двох левів, то вони називаються левенятами.

Птахи як символ активного життя часто зустрічаються в геральдиці. Орел — символ влади і панування, великодушності і передбачливості; павич — марнославства; пелікан — батьківської любові; ворон — довголіття; журавель (з каменем в одній лапі) — символ пильності; сокіл теж часто зустрічається в геральдиці і зображується з мисливськими атрибутами — шкіряним ковпачком з бубонцями і ремнями, зі здобиччю, пучком стріл у кігтях; лебідь іноді зображувався з короною на шиї (точніше на горлі); сова — символ мудрості; страус, лелека, шпак, папуга, качка, ластівка теж зустрічаються в геральдиці.

Комахи: бджола і мурашка — символ працелюбності; метелик — непостійності.

Морські тварини: дельфін — символ сили; морська мушля спочатку слугувала знаком того, що носій герба здійснив паломництво до християнської святині святого Яго в Компостеллі (Іспанія), але пізніше символізувала участь представника герба або його нащадка в далекому паломництві або в хрестовому поході.

Змій, або дракон, — символ обережності й мудрості; вражений героєм символізує зло; такий, що згорнувся кільцем, символізує вічність; який повзе, — символ печалі, розбрату, невдячності, заздрості; п'є з чаші — символ медицини.

Символічне значення *рослин*: дуб — ознака міцності та сили; оливкове дерево — миру; пальма — символ довговічності. Сосна пізнається в гербах за прямим стовбуром, гілками, що розходяться, шишками, що ростуть на ній. Стародавні використовували це дерево для багатьох при жертвопринесеннях. З квітів частіше зустрічаються в гербах троянда, лілія, трилисок, верес.

Улюбленими квітами в геральдиці є троянда і лілія. Троянда у середні віки символізувала Діву Марію, лілія – багатьох святих (архангела Гавриїла, Антонія Падуанського, Катерину Сієнську тощо). Крім того, лілія, завдяки своїй формі, що нагадує скіпетр, вважалася в геральдиці королівською квіткою. Їх обох широко використовували у дворянській геральдиці.

Людські фігури різноманітні і зображуються натуральним кольором. Це можуть бути фігури людей будь-яких прошарків суспільства, занять: королі, лицарі, монахи, святі, воїни (піші й кінні), негри, блазні, дикуни. Як гербові фігури застосовують і частини людського тіла: голову, руки, ноги, серце. Часто зображується рука, яка закута в лати й тримає меч. Ця фігура символізує хоробрість, мужність.

Останню підгрупу природних фігур склали *зображення небесних світил і природних стихій*. Сонце – символ істини, правди – зазвичай представлено у вигляді диска з людським обличчям, оточеного восьми звивистими променями. Таке зображення бачимо в гербі Кам'янця-Подільського. Часто зображують зірки, півмісяць, хмари, річки, гори, вогонь тощо.

Чи не найзагадковішу для сучасної людини групу становлять *легендарні (фантастичні) негеральдичні фігури* (рис. 10). Серед них тварини, які живуть тільки в людській уяві – у казках, легендах, переказах. До них належать: кентавр, альконіст, сирин, сирена, гриф, єдиноріг, пегас, дракон, семиголова гідра, райський птах, фенікс, василіск, козеріг, саламандра, різноманітні типи двоголового орла. Стосовно легендарних фігур діють ті самі правила геральдики, що й для природних фігур. Вони бувають такими, що виникають; такими, що виходять; напівфігурами; з відірваними частинами; озброєними тощо.

Легендарним фігурам можуть надаватися різноманітні додаткові фігури у вигляді корон, мечів, щитів. При накладанні фігури на різні поля щита вона може бути двокольоровою. Фігура, розміщена в малому за шириною полі, може бути витягнутою.

Іноді реальність і фантастика органічно поєднуються, утворюючи розкішну гербову композицію. Яскравим прикладом може бути герб славетного нащадка роду Ходкевичів Іоанна Кароля (1560–1621) – коронного гетьмана Великого князівства Литовського, воєводи віленського, польсько-литовського державного діяча, полководця. За його основу взято італійський щит овальної форми, який поділено на три частини. У ньому розміщено п'ять родинних гербів: Косьцеша, Лабендзь, Гриф, Витязь і Корчак. Гербовий щит у бароковому картуші

тримають на земній поверхні грифи-щитотримачі. Вони мають верхню частину у вигляді орла, а нижню – лева і зображені в стійці на задніх лапах. Грифи символізують могутність і владу, а також миттєвість, поєднану з силою. Фігури об'єднано в стрункому ритмі, усе гармонійно скомпоноване, підкреслено ефекти світлотіні. Увінчують гербовий щит три короновані шоломи, над якими гордими символами вивищуються Гриф, Лебідь і розкішний Султан із пір'я павича. Його автор – Ян Зярнко зі Львова.

У геральдиці можна зустріти фантастичні зображення рослин: дерев, злаків, квітів; їхніх частин: гілок, листя. Дерев зображують такими, що ростуть на землі або з вирваним корінням. При цьому листя, плоди, квіти непропорційно більші, порівняно зі стволем, щоб показати характерні особливості цієї породи. З дерев у гербах часто застосовують дуб – символ безсмертя, довговічності. Яскравим прикладом є місто Стародуб Чернігівської губернії.

Штучні негеральдичні фігури – це зображення предметів, створених людиною: зброї (натуральної, старовинної), предметів військової діяльності, продуктів ремесел, різного роду споруд (фортець, башт, стін), кораблів, музичних інструментів тощо.

Однак ніщо в цій групі не може конкурувати із зображенням зброї. Це стріли, шоломи, мечі, списи, сокири. Незважаючи на розмаїття цих фігур, існують загальні правила їх зображення й позначення.

Перша й головна вимога – звернення їх у правий геральдичний бік. У тому випадку, коли фігура зображена інакше, вона називається повернутою. Якщо на гербі кілька фігур, а їхні передні частини звернені один до одного, тоді вони називаються такими, що сходяться. Коли ж вони зображені передніми частинами в протилежні сторони, то їх називають такими, що розходяться.

Фігура може бути зображена повністю або частково. Дуже часто зображення святих, людей і тварин розміщують в гербі не повністю, а до половини (інша частина ніби розташована за межами поля). При цьому птах, у якого є тільки верхня половина корпусу з крилами, називається таким, що виникає; а птах, розділений по вертикалі, у якого зображені тільки одне крило, одна нога, голова і вузька частина корпусу, – той, що вилітає. Інші тварини і людина називаються такими, що виникають, якщо видно тільки верхню частину їх корпусу; і такими, що виходять, якщо видно тільки їх бокову частину. Коли видно тільки невелику головну частину фігури (а у тварин ще й кінці передніх лап), така фігура іменується такою, що виглядає.

Фігури тварин мають у гербах й інші особливості. Якщо вона зображена без хвоста, то називається потворою. Зображення фігури наполовину, якщо вона при цьому не торкається країв щита або іншої фігури, носить назву напівфігури. Іноді зображується фігура з відрубаними членами або частинами. Якщо в гербі зображена лише частина тварини – голова, ноги, лапи, роги й інші, причому ці частини відділені так, що немає шкіри або пір'я і показано оголене м'ясо, то називаються зідраними і повинні зображуватися червленою фарбою. Окремі частини тварини, які не торкаються країв щита або поля, називаються відірваними або відрубаними.

При всій різноманітності можливостей використання багатьох штучних фігур у геральдичній літературі варто зробити два важливі застереження.

По-перше, при розробці та створенні нових гербів треба дуже обережно використовувати фігури з галузі новітніх технічних відкриттів і винаходів, наприклад деталей парових, автоматичних станків, конструкцій тощо. Подібні деталі будуть дисонувати зі стилістикою гербового щита і його складовими частинами.

По-друге, зупиняючи свій вибір на предметі сучасного життя, необхідно ретельно продумувати його геральдичну форму і стиль. На жаль, корисні рекомендації не були взяті до уваги при розробці нових міських гербів у радянську добу, що призвело до створення не гербів, а певних каталогів деталей машин і творінь промислового дизайну.

9. Необов'язкові частини герба

До необов'язкових складових герба, у першу чергу, необхідно віднести *шолом*. Він був обов'язковою частиною лицарського озброєння. З'явившись на турнір, лицар зобов'язаний був пред'явити герольду не лише гербовий щит, а й шолом. Тому шолом, як правило, зображувався лише у дворянських гербах. У земельних, міських, корпоративних, дамських він зазвичай відсутній. Лицарський шолом у гербі, як і короні, давав можливість з першого погляду визначити власника герба. Шолом *імператорів, королів* був золотий, з відкритим забралом, прикрашений багатою інкрустацією, зображувався анфас. У *принців крові і герцогів* шолом срібний, відкритий, теж прикрашений інкрустацією і зображувався анфас. Шолом *маркізів* такий самий, як у герцогів, тільки зі спущеною решіткою, також зображувався анфас. *Графський* шолом теж срібний і з опущеним забралом, у якому дев'ять решіток, але, як і подальші, без інкрустації. Зображувався в 3/4 в пра-

вому геральдичному боці. *Барони* мали полірований срібний шолом, зображений, як і графський, лише в опущеному забралі з сімома решітками. *Дворянський* шолом з полірованої сталі, звернений у профіль з чотирма решітками. Шолом жалуваних дворян – з того ж металу, звернений праворуч і в профіль, із майже спущеним забралом. Герби осіб, народжених від неосвячених союзів, мають шолом, зроблений з того самого металу, але він звернений ліворуч, а якщо ставиться прямо, то зі спущеним забралом.

Корона – декоративна і семантична емблема, що виконує функцію знака дворянського рангу власника герба. Вона розміщується над щитом, на лицарському шоломі, над мантиєю, над покровом (*рис. 11*).

Корони, розташовані в гербовому щиті, не є відмінною ознакою певного титулу або належності до якоїсь категорії гербів і виступають лише як звичайні гербові фігури. Ті ж, які увінчують щит або шолом, розповідають фахівцю про те, які зараз є або були раніше визначені титули в певного роду, і називаються коронами гідності.

Спочатку в герби додавали лише реально наявні корони. Так, господарі певних земель мали в гербах ті корони, якими вони були короновані при вступі у володіння своїми землями. Такі реально існуючі корони зображували також у багатьох державних гербах, зокрема в гербах королівств.

Пізніше, коли володіння титулом перестало залежати від конкретних земельних володінь, з'явилася необхідність створення таких корон, які реально ніколи не існували, а зображуються тільки в геральдиці.

Корона в державному гербі, як правило, свідчить про суверенітет. Не дарма її можна бачити на гербах не лише монархій, але й республік. Королівська влада, пишні герби Швеції та Норвегії – данина традиції.

Форма корон: розташування дуг, листків селери, зубців, дорогоцінних каменів, вигляд оксамитової подушки – усе в геральдиці має значення. Розрізняють багато варіантів корони: імператорські, королівські, герцогські, князівські, графські, баронські – і всі вони, до того ж, мають національні особливості.

Князівський капелюх розміщується в гербах на правах корони гідності і являє собою вінець із хутра горностая, над яким розміщені три золоті дужки, які можна побачити (четверта ніби схована на зворотній стороні капелюха, тому її не видно). Дужки посипані перлами. Капелюх увінчаний золотим яблуком і хрестом над ним.

Графська корона являє собою золотий обруч з дев'ятьма зубцями (решта схована на зворотній стороні корони). Зубці увінчані дев'ятьма перлинами. Таку саму графську корону використовують у французькій і німецькій геральдиці (іноді замість перлин зображують золоті кульки).

Баронська корона – це золотий обруч без будь-яких зубців або виступів, тричі навкіс перетнутий ниткою перлин (решта нитки перетинає зворотню сторону корони). Подібна корона застосовується й у французькій геральдиці. Для німецької характерна баронська корона, подібна графській, але з сімома видимими зубцями і перлинами; іноді такий тип корони застосовують і у французькій геральдиці. У Російській імперії зубчасту німецьку корону використовують із середини ХІХ століття для балтійських баронів і баронів, які мають іноземний титул.

Дворянська корона являє собою золотий обруч з п'ятьма видимими зубцями, три з яких закінчуються золотим трилисником, а два останні – перлинами. Німецька геральдика зображує дворянську корону або того самого типу, або такою, яка увінчана п'ятьма видимими перлинами (без трилисників).

Лицарський шолом з короною або без неї нерідко прикрашають **нашоломники**. Так називають фігури, що виходять із корони. Головні типи нашоломників: роги, крила, пір'я і прапори, природні фігури (людини і тварини), штучні фігури.

Нашоломник, як правило, повторював деякі елементи гербового щита (хоча бували винятки) і являв собою приєднану до шолома об'ємну фігуру, яка дозволяла відрізнити володаря шолома від інших лицарів. У геральдику нашоломники ввійшли у вигляді таких самих зображень, приєднаних до верхньої частини шолома, і таких, що ніби виникають із корони гідності, або таких, що стоять на ній.

Нашоломники можуть приєднуватися до всіх шоломів, які знаходяться в гербі. Але шоломи іноді бувають і без нашоломників, маючи тільки корону гідності чи щось інше.

Дуже часто замість нашоломника на шоломах зображують три срібні *пера страуса*. Іноді можна побачити три, п'ять або сім *пір'їн павича*, у деяких випадках кількість пір'їн страуса складає п'ять або навіть сім, деякі з них можуть мати, крім срібних, чорні, червлені або інші тинктури.

Часто використовують два чорні орлині крила, які зображують двома способами: або розпростертими симетрично одне до одного (відкрите літання), або зверненими в геральдично праву сторону, тобто кін-

цями пір'їн геральдично ліворуч – у цьому випадку одне крило накладається на інше (закрите літання). У випадку, коли шолом, що вінчає щит, повернений у ту чи іншу сторону, крила, якщо вони не зображені розпростертими, розвертаються закритим літанням у той самий бік. Як нашоломник зустрічається і одне крило, або напівлітання.

Частим елементом герба у дворянській геральдиці є нашоломник у вигляді руки в панцирі, яка тримає меч. Вона зображується двома способами: такою, що виникає з корони гідності, або відрубаною. При цьому рука може бути правою або лівою, залежно від того, у яку сторону спрямована. Права рука, що виникає, ліктьовим згином звернена в геральдично праву сторону, ліва – ліворуч. Відрубана рука звичайно своїм ліктьовим згином ставиться на корону гідності, місце відрубування помічається червленим кольором. При цьому відрубана рука називається правою, якщо своєю кистю вона спрямована геральдично праворуч, а лівою – ліворуч.

В інших випадках як нашоломники використовують різноманітних тварин, як реальних, так і легендарних, предмети озброєння, побуту тощо.

Якщо герб не має шолома, але його тим паче вінчає певна фігура або піднесена на гербовий щит, або така, що виникає з корони гідності (поставлена на неї), то вона називається **верхівкою**. Дуже часто при трансформації герба з великого в малий, коли із зображення забирається шолом, але залишається нашоломник, цей нашоломник (оскільки шолома немає) називається верхівкою. Іноді нашоломник називають верхівкою шолома (це синонімічні терміни).

У деяких випадках шолом покривали особливим лицарським вінцем – **бурелетом** (le bourelet), який являв собою стилізоване різнокольорове кільце, яке притискувало намет до шолома. Це були спочатку дві-три трубки, виготовлені з тканини і туго набиті сирою вовною, перекручені або сплетені та зв'язані у вигляді кільця. Хрестоносці запозичили їх у бедуїнів, які називають їх ікаль, та одягли на свої металеві шоломи, щоб послабити удари меча або шпаги супротивника по шолому, а також для утримання намету з тканини на шоломі, який захищав від пекучого сонця. Зазвичай, за наявності бурелета і при русі обох противників удар приходився злегка навкіс; і цього було досить, щоб пружне шерстяне кільце злегка відштовхнуло зброю, яка навіть не досягла шолома, а рухалася вбік або зсовувала бурелет.

Пізніше, вживаючи в геральдиці лицарські шоломи і намети, стали зображувати й бурелети, як ознаку того, що цей лицар дійсно побував під сонцем Сходу. Бурелети завжди мали колір прапора і щита, під яким воював лицар. Ця обставина сприяла закріпленню бурелетів у геральдиці як суттєвої відмінної емблеми, за якою можна було впізнати не тільки рід, але й національність гербовласника. Іноді поверх бурелета на шолом ставився нашоломник.

Додатком до всього слугують мантиї та намети. ***Мантия*** – традиційний атрибут святкового одягу монарха – випускається з-під корони та зображується підбитою хутром. Вона складала спочатку приналежність гербів коронованих правителів, а пізніше засвоєна князями, які прикрашали свої щити під багато вишитим і прикрашеним бахромою павільйоном. Звичай цей пояснювався тим, що на турнірах лицар для того, щоб зручніше було чекати черги вступу до бою, ставив собі ятку, під яку й поміщав свою зброю. Як знак влади монарха мантия збереглася в європейських країнах до наших днів.

Мантия, як правило, має темно-малиновий колір або пурпурову тинктуру зовнішньої сторони та горностаєву внутрішню частину (ту частину, на якій розміщено щит). У російській геральдиці для позначення князівського роду застосовується темно-малинова оксамитова мантия, підбита горностаєм, обшита золотою бахромою і перевита золотим шнуром з китицями. Вінчає мантию найчастіше князівський капелюх.

Намет, якщо він прикрашає герб, можна прийняти за декоративну прикрасу, якщо не знати його призначення. У геральдиці, як відомо, немає нічого зайвого. Достатньо придивитися до завитків, що оточують щит, як уява намалює вершника в шоломі з покривалом, що гойдається від вітру. Так воно і є: перед нами дійсно покривало, яке кріпили до шолома лицарі під час хрестових походів на Палестину, де їм довелося шукати спосіб сховатися від палючих сонячних променів. У бою тканину розтинали удари мечів, і таким чином шматки тканини перетворилися в гербах на знак лицарської честі. Причому чим більше був розірваний і порубаний намет, тим вважався більш почесним, оскільки означав, що лицар побував у гущі бою. Спочатку такі накидки-намети на шоломі були білого кольору, з часом їх стали робити кольоровими відповідно до тинктури лицарського щита. Приблизно з XIII століття намет разом з лицарським шоломом увійшов до складу дворянських родових гербів. За формою намету іноді можна визначити країну і період часу, де і коли був складений той чи інший герб.

Деякі природні фігури стали виконувати особливу роль – **щитотримачів**. Їхнє завдання – підтримувати геральдичний щит зі сторін. Їх присвоювали гербу тільки главам родин найвищого рангу – королю, перам, вищому дворянству. Щитотримачами могли слугувати людина, птах, звір або риба. Як правило, фігура несла алегорію або якийсь натяк. Місто Глазго, наприклад, на своєму гербі як щитотримач мало двох осетрів. Вони могли бути також міфологічними персонажами: два золоті єдинороги підтримують герб Товариства Аптекарів – тут є натяк на віру в те, що роги тварин здатні очистити організм. Серед неживих персонажів зустрічаються дерева, смолоскипи, що горять, і Геркулесові стовпи. Зовсім не обов'язково, щоб щитотримачами з обох боків були одні й ті самі, – у королівського герба їхню роль виконують фігури лева Англії і єдинорога Шотландії. Раніше щитотримачі зависали в повітрі, а пізніше отримали тверду основу. Ця основа називалася компартмонт (від фр. *comporter* – “нести”) і являла собою галявину із зеленою травичкою.

У гербах російських генералів щитотримачами виступають солдати, форма одягу яких відповідала часу надання титулу. Зокрема в гербі князів і графів Платових, графів Розумовських щитотримачами є два козаки, у гербі Світлішого князя Паскевича Єреванського – гренадер і кавказький воїн, князів Орлових – два кірасири тощо. Щитотримачі в гербі зображують або натуральними кольорами, або тими тинктурами, якими вони зображені в гербовому щиті у вигляді фігур.

Часто до герба додається **стрічка з девізом**, яка в англійській геральдиці розташовувалася нижче щита, а на континенті – нагорі. Зазвичай короткий вислів виражав нагальний принцип, благородні почуття або ж мав натяк на ім'я власника герба. Найчастіше девізи походять від лицарського бойового кличу. Деякі короткі вирази мають глибокий зміст, наприклад, є девізи, які складаються тільки з однієї букви, але нерідко трапляється і протилежне – через історичні обставини фраза зазнає деформації та здається нам беззмістовною. Однак традиція геральдики наших днів – ретельно зберігати написану фразу, якою б незрозумілою вона не здавалася. Зустрічається в гербах девіз без стрічки. Якщо щит круглий, напис розміщується, як правило, навколо. Колір стрічки і її букв, за геральдичними правилами, повинен відповідати кольорам гербового поля і його фігур.

У великих гербах держав правилами геральдики допускається розміщення девізу не під щитом, а у верхній частині герба – на куполі, що оточує щит Покрова. Такі, наприклад, великі державні герби Російської імперії (з девізом “СЪ НАМИ БОГЪ”) і Німецької імперії (з аналогічним девізом “GOTT MIT UNS”).

До нашого часу склалося 12 груп девізів, кожна з яких володіла своїми особливими ознаками, залежно від приналежності девізу до певної категорії. Це девізи особисті, родові, державні, очільників держав (останні діляться на постійні й особисті), церковних ієрархів, чернечих орденів і монастирські, девізи міст, областей, історичних провінцій і стародавніх держав, що втратили самостійність, а також девізи національних автономій, бойові кличі, військові девізи частин і об'єднань, орденські девізи і девізи на медалях, корпоративні девізи (цехів, професійних союзів, суспільств тощо). Ці девізи мають велике значення як історичне джерело для вивчення діяльності як окремих осіб, так і цілих організацій або держав.

Фігурні ж девізи (беджі, імпреси) мають велике символічне значення, оскільки служать фактично емблемами, причому в певних випадках – емблемами національного та національно-обласного або династичного характеру (наприклад в Англії, Італії, Іспанії). Так, фігурний девіз Шотландії – реп'ях, Уельсу – пір цибулі, Англії – троянда.

Ось приклади геральдичних девізів: “Dieu et mon droit” (фр.) – “Бог і моє право” – девіз Великобританії; “Dieu protégé la France” (фр.) – старий французький девіз “Бог зберігає Францію”; “Liberte Egalite Fraternite” (фр.) – слова на сучасному французькому гербі: “Свобода, рівність, братерство”; “Je maintiendrai” (фр.) – “Я збережу” – девіз Нідерландів; “Nihil sine Deo” (лат.) – “Ніщо без Бога” – девіз Румунії; “L'union fait la force” (фр.) – “Об'єднання дає силу” – девіз Бельгії.

Крім загальноприйнятих необов'язкових частин герба в геральдиці виділяють ще дві групи гербових знаків – **клейноди і відзнаки**.

Клейноди (від нім. – die Kleinode) – дорогоцінності, особливі символи відзнаки або розрізненості. Це могли бути зображення орденів, кавалером яких був власник герба, регалій (булава, бунчук, маршальський жезл, хоругва тощо).

Усі ці знаки були особистими та не передавалися в спадок, тобто не були внесені після смерті армігера до герба його нащадка. За російським законодавством, кавалер ордена, нагороджений знаками за бездоганну службу, міг вносити зображення їх до свого герба. Зазвичай, орденський хрест або зірку розміщували під гербовим щитом, знамена і регалії – за щитом або їх тримали щитотримачі.

У Свято-Преображенській церкві села Великі Сорочинці на Полтавщині, збудованій коштом гетьмана Данила Апостола як усипальниця, є його портрет з царською нагородою та гербом і ретельно намальований сам герб. Орден Олександра Невського гетьман отримав, коли приїхав на весілля дочки Петра I і Катерини I царівни Анни зі шлезвіг-гольштинським герцогом Карлом Фрідріхом 21 травня 1725 року. Апостоли користувалися різновидом польського герба “Юньчик” (на червоному тлі зображено подвійний срібний хрест, розщеплений знизу, що утворювало щось подібне до якоря). Над шоломом у шляхетній короні клейнод у вигляді п’яти пір’їн страуса. Власний герб Данила Апостола мав німецький щит з таким самим щитом на ньому з гербом “Юньчик”, з боків якого гетьманські клейноди: бунчуки і схрещені булави. Довкола більшого щита розташовані золоті зірки й кавалерський хрест, а на самих зірках написано девіз “За труды и отечество”. Усе це зображено на мантиї, яку вінчає дворянська корона, над якою зображена кисть руки з кривою шаблею. Довкола гербової композиції – арматура, тобто прикраси з військових атрибутів: прапори (сині, чорні, білі), гармати, бубни, литаври.

Вінок – дуже давній символ нагороди та пошани, емблема безсмертя, а отже, величі (у державних гербах – державної величі); у жіночих гербах – емблема пам’яті про загиблого лицаря (чоловіка, батька, брата – у разі відсутності в них чоловічого потомства). В античні часи, продовжуючи залишатися емблемою безсмертя, він поступово перетворився на символ нагороди. У Стародавньому Римі ці традиції були не лише продовжені, але і строго регламентовані: блискучих ораторів, артистів та особливо військових, переможців окремих битв і полководців, стали нагороджувати вінками.

У європейській геральдиці вінок з часів Середньовіччя набув іншого значення. Оскільки справдана він розглядався більшістю європейських народів як емблема безсмертя, то після загибелі лицаря, у якого не залишилося чоловічого потомства, вінок став частиною герба його вдови або дочки як доповнення, яке вказувало, що цей герб – жіночий; таким чином вінок набув у європейській геральдиці значення емблеми пам’яті про померлого. Для того щоб відрізнити вінки різних родів, їх перев’язували стрічками відповідно до кольорів роду, кольору щита померлого лицаря. Так поступово склався остаточний вигляд гербового вінка: рослини, з яких він складався, повинні були бути обов’язково перетнуті стрічками національного кольору (держави) або кольору цього роду (родового герба).

У Російській імперії взагалі не було звичаю створювати жіночі герби, і тому вінки в щитовому полі тут слугували виключно як емблеми пошани і заслуг. Значного поштовху до широкого розповсюдження вінків як емблеми видатних досягнень набуло після Вітчизняної війни 1812 року. Додатковий атрибут, що став ілюстрацією поняття “слава”, “заслуги”, “честь”, доблесть”, отримав поширення і в геральдиці. До родових гербів кінця XVIII – першої половини XIX століття стали додавати маленькі вінки, перетнуті стрічками, які оздоблювали римські цифри XXX, XL, L, що означало вислугу років, за які було подаровано дворянство.

10. Правила опису герба і методика визначення його приналежності

Завершуючи огляд теоретичної геральдики, необхідно зупинитися ще на двох питаннях – порядку опису герба і методиці визначення його приналежності. Геральдист, історик, мистецтвознавець-експерт, зустрічаючи певне зображення герба, повинен правильно його прочитати і розшифрувати. Цей процес у геральдиці називають описом герба, або блазонуванням. Загальною вимогою до опису герба є строге дотримання всіх геральдичних правил і термінів, тому що допущення похибки в описі може призвести до помилки у визначенні походження герба, часу його створення. При цьому необхідно пам'ятати, що деталі в різних зображеннях герба можуть змінюватися. Головним є геральдичний опис герба. При його складанні, по-перше, необхідно встановити таку послідовність опису частин герба: щит, шолом, корона, нашоломник, намет, щитотримачі, девіз, мантия, клейноди (особливі прикраси). Відповідно, якщо в гербі відсутня певна частина (корона, намет чи шолом), то її не повинно бути і в описі.

У тому випадку, коли гербовий щит розділено на кілька полів, їх опис проходить відповідно до ієрархії частин щита. Перевага надається правій і верхній частинам щита. При цьому гербовий щит спочатку визначають за формою, а потім – за членуванням (розсічений, пересічений тощо). Далі послідовно описують серцевий і середній щити, голову, підніжжя, бокові сторони щита тощо. При блазонуванні окремих фігур спочатку називають її фініфть (колір), а потім рід, наприклад: червлений лев, золоте серце тощо. Якщо в щиті є кілька фігур, то починають з головних. Після опису щита переходять до опису верху герба. Блазнують у загальних рисах шолом (наприклад європейський чи давньоруський). Далі описують усі інші частини герба.

У цілому опис повинен бути коротким із застосуванням загально-вживаних геральдичних термінів. Усі несуттєві деталі герба, як правило, опускаються. Як приклад геральдичного опису земельного герба можна навести опис сучасного герба міста Кременчука: на лазуровому полі срібна балка. Щит оточено декоративним картушем та увінчано срібною міською короною з трьома вежами. Автор – А.Гречило. Герб затверджено 21 вересня 1995 року.

Останнє питання теоретичної геральдики, яке необхідно висвітлити, – це визначення приналежності герба за зображенням його власника. Цей процес достатньо складний, що зумовлено кількома обставинами. Для визначення приналежності необхідне глибоке знання теоретичної геральдики, великий досвід роботи з гербовим матеріалом і найголовніше – наявність ґрунтовних гербовників. У вітчизняній спеціальній літературі зазначалося, що вміння швидко і точно атрибутивати герб – це серйозне й далеко не завжди досяжне завдання. Класичною роботою, що висвітлює цю проблему, залишається стаття В.Лукомського “Гербова експертиза”, яка не втратила свого значення й сьогодні. Спробуємо висвітлити це питання, базуючись на висновках цього видатного геральдиста.

Послідовність атрибуції герба така:

- 1) визначення національної приналежності герба;
- 2) встановлення його “достойнства”, тобто рангу, титулу;
- 3) з’ясування часу створення.

Необхідність вирішення першого завдання визначається тим, що тільки в Західній Європі існувало понад двісті тисяч гербів; і цілком можливо, що історику чи мистецтвознавцю може потрапити до рук герб певної європейської держави. При визначенні національної приналежності герба уважно аналізують його складові частини, композицію, особливості художнього стилю тощо.

В.Лукомський зазначав, наприклад, що для французьких гербів характерна простота фігур, які використовуються (голова, пояс, стовп, перев’язь, стропило) й одночасно розкішність оточення щита картушем у стилі бароко, рококо (рокайль). Для італійських гербів характерне використання особливої форми витягнутих (овальних) щитів. В іспанській і португальській родовій геральдиці часто використовують зображення зірок, півмісяців, котлів і мушель. Особливістю англійських гербів є щит з верхніми кутами, що виступають. Своєрідність німецьких гербів полягає в тому, що для них характерні вишукані форми щита, використання не одного, а кількох шоломів, наявність наметів, що мають незвичний орнаментальний малюнок.

Свої особливості має польська геральдика, яка вплинула на розвиток геральдики України, Литви, Білорусії та Росії. Система польських гербів значно відрізняється від західноєвропейської. В основі польських гербів – родові емблеми, частина яких – рунічні писмена. Тому для польських гербів характерні щити з одним полем, як правило, червлені або лазурові, а в них рунічного типу фігури (один, три предмети). Усього в польській геральдиці нараховується біля трьохсот таких родових знаків або знамен.

Наступним етапом в розпізнаванні герба є визначення його рангу чи титулу. Важливими ідентифікаційними ознаками в цьому напрямі є корона і мантия. Наявність мантиї свідчить про приналежність до титулованого дворянства (у російській геральдиці – про володіння титулом не нижче князя). Різновид корони більш точно вказує на титул власника герба, а певний тип міської корони свідчить про статус міста.

Останньою ознакою, що допомагає в ідентифікації герба, є датування його походження. Це можна встановити на основі аналізу композиції герба і стилю, у якому він виконаний. Зокрема В.Лукомський зазначав, що за два століття розвитку російської геральдики серед офіційних гербів відомо дев'ять типів наметів. За ними можна з точністю до десятиліття датувати час створення герба.

Після встановлення національної приналежності, рангу герба і часу його створення варто звернутися до складених у різних країнах збірників гербів, досліджень їхньої історії, для того щоб остаточно ідентифікувати анонім.

Питання для самоперевірки

- 1. Поясніть роль кольору в гербі.*
- 2. Чи в гербах можна накладати метал на метал?*
- 3. Коли було винайдено штрихування як заміник кольору?*
- 4. Обґрунтуйте позначення гербів першими буквами відповідних фініфтей або металів, астрологічними знаками планет.*
- 5. Що таке дамасцирування?*
- 6. Як позначали озброєння тварин?*
- 7. З яких елементів складається повний гербовий щит?*
- 8. Назвіть основні форми щитів.*
- 9. Як називаються форми щита?*
- 10. Які є легендарні фігури?*
- 11. Назвіть різновиди хрестів.*
- 12. Охарактеризуйте другорядні геральдичні фігури.*
- 13. Яка історія виникнення бурелета?*

Література: 1, 3, 4, 14, 17, 18, 22, 27, 30, 36.

Розділ III

СТАНОВЛЕННЯ ГЕРАЛЬДИЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ

11. Геральдичні організації

Після Люблінської унії на території України всі, хто залишився в стані шляхти, отримали або були приписані до певних гербів, зокрема в XVI–XVII століттях герби отримала більшість родин козацької старшини. У Російській імперії дворяни почали отримувати герби з утворенням Герольдмейстерської палати 1721 року.

В Україні найбільше зацікавлення геральдикою припало на XIX століття, особливо на межі XIX–XX століть, коли в цій справі працювали О.Лазаревський, П.Куліш, Г.Милорадович, В.Антонович, М.Грушевський, В.Лукомський, Г.Нарбут. Великі заслуги перед українською історичною наукою, зокрема генеалогією, має В.Модзалевський. Проживши коротке життя, він устиг видати чотири томи “Малоросійського родослівника” (1908–1914), п’ятий том (у двох випусках) вийшов у наш час. У співавторстві з геральдистом В.Лукомським і графіком Г.Нарбутом В.Модзалевський підготував “Малоросійський гербівник” (1914), репринтне видання вийшло 1993 року.

Після Другої світової війни справу продовжили українські історики М.Битинський, В.Сенютович-Бережний, М.Міллер, вони друкували свої праці в часописі “Рід і знамено” та “Записках УГГТ”, що їх видавало Українське геральдично-генеалогічне товариство. Плідно працювало Львівське геральдичне товариство (ліквідоване 1939 р.).

У радянські часи в другій половині XX століття дослідження з геральдики провадили В.Драчук, В.Рум’янцева, проте ця наука не заохочувалася, а окремі дослідники (О.Маркевич, Я.Штернберг, Я.Дашкевич) не мали можливості опублікувати свої праці.

Новий етап у розвитку української геральдики почався в часи незалежності. Українське геральдичне товариство (УГТ) – всеукраїнська громадська організація, створена 1990 року у Львові за підтримки обласних відділень Центрального державного історичного архіву УРСР (ЦДІА), Українського фонду культури, Товариства охорони пам’яток культури і Наукового товариства ім. Т.Шевченка (НТШ) з метою сприяння відродженню та розвитку української геральдичної науки і суміжних з нею дисциплін. УГТ (голова А.Гречило) продовжило традиції, заснованого 1906 року Львівського геральдичного товариства (на його базі після Першої світової війни створено Польське геральдичне товариство) й Українського геральдично-генеалогічного това-

риства, яке діяло в 60-х роках ХХ століття в еміграції. Члени товариства, а їх понад 300 осіб, активно працювали над створенням науково-теоретичної бази для розвитку геральдики в Україні; брали участь в утвердженні національної символіки на державному рівні (зокрема А.Гречило, І.Турецький, О.Кохан опрацювали остаточний варіант малого Державного Герба України); відновили давні або розробили нові герби й прапори для понад 800 міст, селищ міського типу та сіл України; провели дослідницько-пошукову роботу в архівах, бібліотеках і музеях України, Польщі, Білорусі, Російської Федерації, Канади, Франції й інших країн. Разом із Львівським відділенням Інституту української археографії та джерелознавства НАНУ і ЦДІА у Львові УГТ із 1991 року проводить щорічні наукові конференції з геральдики; 1993 – видає журнал “Знак”, 2000 – “Генеалогічні записки УГТ”, 2004 – “Реєстр особових гербів УГТ”. Із 1995 року Товариство є членом Міжнародної федерації вексилологічної асоціації і Міжнародної конфедерації генеалогії та геральдики.

У наш час у кількох вищих навчальних закладах запроваджено спецкурси з геральдики, зокрема у Львівському та Київському університетах. Надруковані навчальні посібники для студентів гуманітарних, історичних факультетів вишів: І.Калмакан, М.Ємельянов, “Основи геральдики” (Одеса, 1996); Г.Бондаренко, “Спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни” (Луцьк, 1997); О.Самійленко, “Спеціальні історичні дисципліни” (Ніжин, 2004). У серії “Бібліотека символіки”, започаткованій Українською академією геральдики, товарного знака і логотипа, вийшло видання: В.Болгов, В.Чепак, Г.Чепак, “Геральдика. Рассказы о гербах, эмблемах, символах” (Київ, 2005). Випуском першого тому “Правобережного гербовника” (Біла Церква, 2006) членом Українського геральдичного товариства Є.Чернецьким, який презентує шляхту Васильківського, Таращанського та Звенигородського повітів Київщини, започатковано дослідження прізвищ, гербів, місць помешкання та походження шляхти Київської губернії.

У багатьох країнах функціонують офіційні геральдичні товариства, які розробляють та утверджують герби, здійснюють генеалогічні дослідження. Велика кількість і солідний статус цих організацій свідчить про реальну потребу суспільства в геральдиці, яка сьогодні є не припалою пилом сторінкою історії, а частиною сучасної культури.

Українське геральдичне товариство, добре знане в країні, має обласні відділення. В останні роки ним були випущені книги, присвячені гербам міст України, обласній символіці Кіровоградщини, Тер-

нопільщини, Поділля. 2000 року питанням упорядкування геральдичної справи присвячені Укази Президента України № 583/2000 “Про Комісію державних нагород та геральдики” і № 694/2000 “Про впорядкування геральдичної справи в Україні”.

Головного герольдмейстера, як у деяких країнах, в Україні немає. Його обов’язки виконує начальник Служби державних нагород і геральдики Секретаріату Президента. Є в Києві “Геральдична палата “Олекса Руденко & компаньйони”. О.Руденко – автор сучасних символів президентської влади (булави, колара, штандарта й печатки), орденів Богдана Хмельницького й княгині Ольги, нагородних систем силових відомств, гербів половини областей країни, Кубка України з футболу, медалі балетного конкурсу ім. Сержа Лифаря й безлічі інших важливих атрибутів, що мають стратегічне державне значення.

Українська геральдична колегія створена 1999 року, за рішенням Зльоту геральдистів України. У Кіровограді відбулося перше урочисте вручення армігеру диплома Української геральдичної колегії, що свідчить про реєстрацію його власником родового герба в реєстрі УГК. Першим удостоївся такої честі лицар Королівства Україна-Русь, полковник Українського козацтва Олександр Караванець. На сьогодні в реєстрі УГК зареєстровано дві сотні гербів.

Серед тих, хто зареєстрував свої герби й отримав дипломи, не лише особи шляхетного походження, а й навчальні заклади та прості громадяни України. Серед сучасних армігерів Ігор Акілін, Олександр Борщевський, Сергій Войтишен, Олександр Воронін, Олег Демко, Володимир Джунь, Леонід Дядюк, Валентин Ільїнський, Андрій Козак, Володимир Костюк, Ольга Кірчук, Орест Криворучко, Олег Моцний, Олег Погорілець, Михайло Шустер, Владислав Панфілов, який, окрім того, має ще й герб і прапор особистого будинку.

Серед зазначених армігерів є й одна жінка, тому буде цікаво розглянути її герб. На золотому щиті натягнутий угору лазуровий лук із лазуровою ж стрілою, обвитою чорним змієм зі срібними очима. Щит обтяжений підвищеною та пониженою балками, на верхній – три золотих, на нижній – одні срібні безанти. Щитотримач: княгиня Ольга в княжій короні, лазуровій сукні, золотому поясі, червоних чобітках і соболиній накидці; у лівій руці – торбинка з дукатами. Щитотримач стоїть на найвищій сходинці золотого п’єдесталу.

Не менш цікавий і герб голови Хмельницького обласного відділення Українського геральдичного товариства В.Ільїнського. На середньому червоному щитку три срібні гамаїди (бруски). Щиток покладений на щит, скошений на чотири частини. На першому та четвертому лазурових полях срібна палітра з просунутими через неї золотими пензликами. На другому та третьому золотих полях – зелена геральдична лілея. Щит увінчаний золотою просвітницькою короною, над якою сталевий лицарський шолом, повернутий праворуч. Нашоломник: на бурелеті трьох кольорів (золотий, зелений, лазуровий) золотий лев, що виникає з червоним озброєнням, який тримає срібну розкриту книжку з червоною палітуркою. Намет: праворуч – лазуровий, підбитий сріблом; ліворуч – зелений, підбитий золотом, намальований у стилі модерн. Девіз: SEMPER IDEM – “Завжди незмінний”. Герб внесений до Гербового матрикула Волино-Подільської геральдичної колегії 27 березня 2005 року під № 37.

Як уже зазначалося, деякі армігери мають не просто власні герби, а й герб власного будинку – В.Панфілов. Тому, гадаємо, читачам буде цікаво познайомитися зі змістом і такого герба. На фігурному щиті з чорною облямівкою в червоному мурованому полі срібна руна “Вольфсангель” (вона є також і в третій частині власного герба армігера) у пояс. Щит увінчаний сталевим лицарським шоломом, оберненим праворуч. Нашоломник: на бурелеті двох кольорів (червоний і срібний) – срібна готична літера W. Девіз: СИЛА І РАДІСТЬ – червоними літерами на срібній стрічці. Герб також внесений до Гербового матрикула Волино-Подільської геральдичної колегії 25 вересня 2005 року під № 47.

Створення Київського наукового товариства геральдики і вексилології було також викликано необхідністю відновити канонічні правила герботворчості і створення прапорів, а також дослідити значний масив інших знакових систем.

Цим почало опікуватися Українське наукове товариство геральдики і вексилології, створене в серпні 2001 року. З часом воно було реорганізоване і переорієнтоване на вузький територіальний простір, тобто на геральдику Києва та області. Сьогодні Товариство працює у трьох напрямках: геральдика, вексилологія і знакові системи. Третя складова діяльності практично не освоєна в державі тому потребує особливої уваги.

12. Державна геральдика.

Від князівської емблеми до державного символу України

За предметом дослідження геральдику можна поділити на державну, територіальну, міську, приватну, церковну, корпоративну.

В умовах відновлення історичної пам'яті України державна геральдика допомагає реконструювати частково збережені документи, проілюструвати важливі періоди української державності, зрозуміти особливості історичних процесів.

В основі більшості гербів українського лицарства лягли символічні знаки, що виникли задовго до появи епохи, образно кажучи, класичної геральдики. Ці знаки з'явилися на території України тоді ж, як і в сусідніх народів, – у I тисячолітті н. е. У цей час сформувався родовий патріархальний лад і родова власність, а під час розкладу цього ладу виникла приватна власність. Родова та приватна власність для свого позначення спричинили появу сотень простих символів: хрестів, свастик, кіл, ромбів, трикутників, квадратів, зірок. Але й вони мали глибше коріння: скажімо, хрест у колі, трикутник, тризуб, спіраль та інші фігури використовували у своїй кераміці ще пізні трипільці в III–II тисячоліттях до н. е. Первісні родові й родинні знаки збереглися до наших днів у Криму й на Північному Кавказі. Значною мірою вони нагадують бортні знаки, які віддавна використовували бджолярі на Київщині, Поліссі, Волині. Згодом на наших землях поширилося й використання літер готського, балтського, слов'янського походження. До пізніших символів, пов'язаних із хрестовими походами й розквітом лицарства, належать стріла, підкова, шабля, меч, півмісяць, серце, геральдичні звірі, квіти.

Українська геральдика у своєму розвитку пройшла кілька етапів. Кожен з них характеризується впливом різних геральдичних систем. Давньоруські герби та символи склалися під впливом західноєвропейського та візантійського герботворення. Починаючи з кінця XIV – початку XV століть, найбільший вплив на українську геральдичну систему мала польська символіка. Це пояснюється політичною та релігійною експансією Польщі на українські землі та захоплення нею князівств Західної України.

Історія національно-визвольних рухів свідчить, що в моменти їхнього піднесення суспільна увага активізується на проблемі джерел, історії та семантики національної символіки. Це цілком природно, бо національні символи – не випадкові значки і барви. Вони постають унаслідок історичного та культурного розвитку народу і тісно пов'язані з

його духовністю, прагненням до єднання, готовністю до здійснення своїх національних завдань і забезпечення національних інтересів. Єдиним надійним засобом захисту національних інтересів є створення національної держави. Природно, що в разі поневолення нації насамперед ліквідовуються традиційні національні символи, а замість них нашвидкуруч фабрикується і нав'язується нації інша, імперська символіка. У тих представників поневоленої нації, які піддаються імперській пропаганді, відразу обривається зв'язок з національною культурною традицією, слабне і зникає інтерес до історії та культури свого народу, а завершується все це втратою мови і повною денаціоналізацією. Українська державна символіка, – як у скитських царів, у княжій Київській державі та в УНР, – відображує традиційну українську національну символіку, що формувалася протягом тисячоліть і належить до найбагатших і найзмістовніших символічних систем людства. Ключем до її розуміння є чільний її символ, нині відомий під назвою “тризуб”.

Український національний символ – тризуб – сягає корінням у сиву давнину, коли людина тільки-но почала своє усвідомлення та самоствердження. Одне з перших зображень тризуба на нашій території зафіксоване на кам'яній застібці періоду Трипільської культури (IV–III тисячоліття до н. е.), знайдений біля дніпровського острова Шанця. У V столітті до н. е. – IV ст. н. е. цей символ охоче карбували на своїх монетах правителі Боспорського царства. Згодом його прийняли і почали активно використовувати пращури сучасних українців. Археологічні знахідки на Полтавщині та Київщині підтверджують, що на землях Центральної України тризуб був відомий як символ влади, знак родових старійшин або племінних вождів ще в VI–VIII століттях, задовго до Рюриковичів.

Перша офіційна згадка про цей символ влади в літописах датується X століття. Посли київського князя Ігоря (912–945) при підписанні договору з візантійцями мали свої печатки, а його дружина Ольга, до речі, розставляла князівські знаки по всій землі Київській – аж до Новгороду, про що згадується в “Повісті временних літ”. Княжий знак Київської Русі добре знали й за кордоном. Так, на малюнку з відомого болгарського рукопису “Хроніки Манасії” (XIV ст.) зображені дружинники Святослава, що тримають прапори, увінчані тризубом. Згодом цей князівський знак зустрічається на печатках, монетах, цеглі, з якої будували тогочасні церкви.

Спочатку він не був офіційним гербом, а виступав лише в ролі родового знака князів. Проте з часом став передаватися в спадок як символ влади та знак єднання східних слов'ян, тобто набув статусу герба. У Х–ХІІІ століттях зображення тризуба було поширене на великій території від Криму до Новгороду, від Кавказу до Франції та Швеції, що закономірно, оскільки на цей час припадає пік могутності й активної міжнародної діяльності Київської Русі, державним символом якої був саме тризуб.

Протягом багатьох років, досліджуючи систему знаків Рюриковичів, тобто тризубів, учені класифікували їхні різновиди й розробили кілька варіантів визначення приналежності знаків окремим князям. Княжі знаки у вигляді тризубів фігурували на предметах побуту, зброї, стягах, печатках і монетах. Ними клеймили коней, бортні дерева, цеглу і гончарні вироби. Тризуби як знаки Київської Русі були багатофункціональні: це були не лише особисті, але й родові емблеми князів, тризуби використовували і як знаки власності, і як знаки влади, тобто як державні емблеми. Зокрема зображення тризубів у дипломатичній і торговельній практиці того часу застосовувалося як вірчі грамоти.

Перші зображення великокнязівських символів – двозуба та тризуба – зустрічаються на печатці Святослава і на монетах Володимира Святославовича, а в подальшому – на речах їх нащадків. Але слід зазначити, що офіційним гербом Давньоруської держави тризуб не був, а залишився лише символом роду Рюриковичів (до ХІІІ ст.).

Дослідники нараховують кілька десятків форм тризуба, частина з яких взята з опису М.Андрусика “Тризуб” (1947).

1. Золота прикраса з Великого кургану в селі Шульганівці Мелітопольського повіту Запорізької області з розкопок Н.Веселовського.

2. Золота бляшана пальмета з кургану Огуд у селі Нижні Сіроглази Мелітопольського повіту.

3. Малюнок сокола на рунічному камені (його Р.Смаль-Стоцький приймає за “привид українського герба”).

4. Прикраса, знайдена на Рюриковому городищі коло Великого Новгороду.

5. Тризуб з поясної бляшки, знайденої в селі Вахрушево на Приладожжі.

6. Тризуб з поясної бляшки з села Васильки під Суздалем.

7. Тризуб на срібняку з іменем Святослава Хороброго.

8, 9, і 10. Зразки тризуба на Володимирових монетах, подані А.Орешніковим.

11. Тризуб, за твердженням барона М.Таубе, на одинокому срібняку Святополка І.

12. Тризуб на цеглі Десятинної церкви в Києві.

13. Тризуб на монетах Ярослава Мудрого.

14. Знак тмутараканського князя Мстислава Володимировича Хороброго.

15. Знак великого київського князя Ізяслава І Дмитра Ярославича.

16. Знак князя Юрія І Мономаховича Долгорукого.

17. Знак родоначальника чернігівських Ольговичів князя Олега Михайла Святославина, званого Гореславичем.

18. Знак князя святого Ніколи-Святоші Давидовича.

19. Знак на грошовій гривні XII століття, знайдений під Черніговом.

20. Знак, відбитий з ливарної форми для персня (чи печаті), знайдений у Києві.

21. Вершок прапора Святослава Хороброго – учасника битви під Доростолом 971 року в болгарському рукописі літопису Манасії з XIV століття.

22. Знак Всеволода І Ярославича.

23. Знак на цеглі з Київського Подолу.

24. Княжий знак на посудині з Ізяслава (города Ізяслава Володимировича від Рогніди Рогволодівни, родоначальника полоцьких Рюриковичів) на Білорусі, коло Мінська.

26. Знак з гончарної посудини з Києва.

27. Знак, витиснений на днищі посудини, знайденої в Остерському Городці (Чернігівський музей).

28. Тризуб з олов'яної пломби, знайденої у Звенигородці коло Львова.

29. Мідна нагрудна прикраса з Києва.

30. Литовський герб, що сформувався під впливом тризуба.

31 і 32. Мотиви тризубів зі староукраїнських рукописних книжок з XIII–XIV і XVI–XVII століть.

33 і 34. Великий і малий герб Української Народної Республіки, ухвалений Центральною Радою 1918 року.

35. Тризуб на шагах – найменших грошових одиницях Української Держави в 1918–1919 роках.

Попри десятки досліджень, семантика знака, його сакральне приховане значення не є очевидним. Тому більшість дослідників і розпочинає свою роботу зі спроб розгадати таємницю знака. Термін “тризубець” увів до вжитку російський історик М.Карамзін. Пізніше цей термін набрав видозміненої форми – “тризуб”, що наблизило його до первісного глибинного звучання, оскільки перенесло акцент із “зубчастості” на “троїстість”. Тобто символізує триязике полум’я давньоарійського (як і давньослов’янського) бога Вогню (Агні), яке, у свою чергу, символізує Святу Трійцю космічних енергій, організований простір, Дерево Життя. Утвердженню підміненого терміна сприяло те, що з поширенням християнства на слов’янських землях усе більшого значення серед образів Святої Трійці почало набувати й християнське, антропоморфне трактування (Бог Отець, Бог Син і Бог Дух Святий). У другій половині ХХ століття відомому дослідникові української національної символіки В.Січинському вдалося зафіксувати знаки Трійці, зображені на гуцульських хатах, де вони стали оберегом, що мав рятувати від злих духів і лиха, які він ототожнював з тризубом. Зокрема він зазначав, що національний знак чи герб твориться протягом віків і входить у свідомість народу як певна дорогоцінна традиція, що має зв’язок з національним і державним життям та почуттям єдності цілого народу. Знак наочним способом символізує походження, розвиток, ментальність, а також ціле культурне спрямування і геополітику народу.

Ще на початку ХХ століття баронові М.Таубе пощастило систематизувати підходи до розв’язання проблеми та започаткувати класифікацію версій про значення тризуба. Її було доповнено в 40-х роках М.Андрусиком, а в 50-х – В.Січинським. Подаємо класифікацію за О.Братко-Кутинським:

1. Тризуб символізує державну владу і є знаком державності Рюриковичів; верхівкою візантійського скіпетра – “диканкієм”; скіпетром скитських царів; зображенням корони.

2. Тризуб є християнською церковною емблемою, а саме: трикирієм, лябарумом.

3. Тризуб символізує: нормандського крука, сокола, генуезько-литовський портал.

4. Тризуб – це монограма: рунічна, візантійська, українська, скитська чи грецька.

5. Тризуб – це геометричний орнамент: візантійський, східний, слов’янський чи варязький, ірійсько-варязький.

6. Тризуб – це символ влади над трьома світами – небесним, земним і підземним.

7. Тризуб – це емблема: якоря, нормандського шолома, сокири, прапора, рибальського знаряддя, колоска – хліборобського оберегу.

8. Тризуб – це літера або ієрогліф: китайський ієрогліф, що означає силу; літера “Щ”, яка раніше використовувалася й означала цифру 3.

9. Тризуб – це історичний ідеал, девіз (клич): тризуб взагалі – це історичний символ українського народу; тризуб Володимира – це ідея державної влади, монограма девізу “Володимир на столі”, тобто на троні.

10. Тризуб Володимира – це символ-ключ до розуміння алфавітів земної писемності.

11. Тризуб – це знак “Шу” (“Шукання”), тобто знак нагадування про закони природи з метою підвищення людської активності та відповідальності за свій вчинок.

Є ще кілька цікавих думок. Поява написів-тризубів стала можливою після того, як 869 року болгарський правитель Симеон прийняв царський титул. Через сто років київський князь Святослав завоював Болгарію, переніс туди столицю, а сам став царем об’єднаної держави.

Царський титул мав і Ярослав Мудрий. Після приєднання хазар до Русі на монеті Святополка (1015–1019) з’являється знак у вигляді тризуба з півмісяцем (мусульманський символ) у правому зубі, і з хрестом (християнський символ) у лівому зубі тризуба. Тут уже більш складний титул князя: “Цар християн і мусульман”. Тризуб на монеті Ярослава Володимировича історик і математик Кучеренко пропонує читати як слово “Цар”, бо складається знак з двох фігур “Ц” і “Р”, які разом і утворюють слово “ЦР”.

Жодна з цих здогадок про семантику тризуба не може бути прийнята беззаперечно.

Відповідь на глибинне значення тризуба, який посідав особливе місце в таємничому світі наших пращурів і був пов’язаний з усім комплексом їх релігійних, світоглядних, культурних та етичних уявлень, не лежить на поверхні наших знань.

13. Тризуб у державотворчому процесі

З утворенням Центральної Ради і проголошення Української Народної Республіки 1917 року постало питання про національну символіку. До уваги брали різні пропозиції та варіанти, зокрема вчений-історик М.Грушевський висловив думку, що право вважатися українським гербом мають, по-перше, “гарно стилізований геральдичний знак неясного значіння, щось вроді трезубця” з монет Київської держави, по-друге, “пізніший київський герб, як його бачимо на печатках київського магістрату XVII–XVIII століть – лук або арбалет, самостріл” і, по-третє, “традиційний козак з мушкетом і шаблею” як герб козацького війська [7]. Він вважав, що не можуть претендувати на роль державної відзнаки герб міста Львова – лев та інший герб Києва – архангел Михаїл. 18 січня 1918 року Мала Рада затвердила підготовлений Морською Радою проект військово-морського прапора з таким самим символом. Як державний герб УНР тризуб на синьому тлі був схвалений 12 лютого 1918 року Малою Радою в Коростені, зображення опубліковано 1 березня 1918 року в Києві та затверджено Центральною Радою 22 березня 1918 року у формі великого і малого герба з відповідним орнаментальним облямуванням. Автором проєктів був художник В.Кричевський. Тоді ж (22 березня 1918 р.) схвалено велику і малу печатки УНР зі знаком тризуба. Він був оточений вінком із листя, який мав символізувати мир у самій державі та у відносинах із сусідами. Тризуб став фігурувати на державних банкнотах УНР (автори проєктів – Г.Нарбут, О.Красовський, В.Кричевський, І.Модзалевський).

Герб УНР являв собою овальний картуш, обрамлений жовтим колоссям пшениці, біля центра якого на блакитному тлі – тризуб. Затверджено було також жовто-блакитний державний прапор УНР. Це було квадратне полотнище, поділене на рівні горизонтальні смуги, з яких верхня – жовта – символізує хлібне поле, а нижня – блакитна – символ вод Дніпра.

За гетьмана П.Скоропадського питання про герб постало знову. Пропонувалося затвердити як герб давній знак гетьманів із зображенням козака з рушницею і шаблею (можливо тому, що на чолі держави знову став гетьман). Та все ж вирішили зберегти в цій ролі тризуб. Саме тоді він став атрибутом військового одягу. 17 травня 1918 року було затверджено кокарду: золотий герб Української Держави на блакитному стані із золотим облямуванням. Ця кокарда була поширена і в часи Директорії, після відновлення УНР.

Жовто-блакитний прапор було замінено на блакитно-жовтий. 13 листопада 1918 року у Львові блакитно-жовті прапори були затверджені урядом Західноукраїнської Народної Республіки.

Символи Радянської України почали розробляти після встановлення Радянської влади на частині території України. 14 березня 1919 року в Харкові 3-й Всеукраїнський з'їзд Рад затвердив остаточну редакцію Конституції Радянської України. 34-та стаття цього документа описувала її герб і прапор: “Герб УРСР складається з зображення на червоному фоні в променях сонця золотих серпа і молота, оточених вінком з колосся та написом російською та українською мовами “У.С.С.Р. (Українська Соціалістична Совітська Республіка) Пролетарі всіх країн, єднайтеся!” Державний прапор являв собою червоне полотнище, у лівому верхньому кутку якого були розміщені золоті букви простого рубленого шрифту – “У.С.С.Р.” Це був принципово інший підхід до змісту державного герба. У його основу була покладена не українська національна й історична символіка, а класова, інтернаціональна – червона зірка, серп і молот, а також заклик “Пролетарі всіх країн, єднайтеся!” Пояснювалося це тим, що УРСР від початку свого утворення вважалася державою класовою, робітничо-селянською, відданою принципам пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму (не дивно, що червона зірка, серп і молот були на гербах усіх інших республік, які входили до складу СРСР).

Серп і молот, скульптура колгоспниці з робітником стали надбанням пролетарської символіки. Вони символізували єднання робітників і селян, а червона зірка – єднання трудящих п'яти континентів. До герба Української РСР кілька разів вносили зміни, і він набув остаточного вигляду за Конституцією 1978 року. Основні етапи в змінах його зовнішнього вигляду стосуються 1929, 1937 і 1949 років.

Проголошення незалежності України 1991 року поставило питання про нові символи, державні клейноди. Державний прапор України було затверджено Постановою Верховної Ради 28 січня 1992 року, а Постановою “Про Державний Герб України” від 19 лютого того самого року було затверджено тризуб як малий герб України і, відповідно, головний елемент великого герба. Над Верховною Радою України замайорів синьо-жовтий прапор та офіційно в користуванні державних установ затверджено малий герб – тризуб. Він як знак Київської держави Володимира Великого насамперед символізує безперервність тривалого історичного розвитку українського народу.

1992 року пошта України випустила у світ марку з державними символами: прапором і малим гербом.

Конституція України 1996 року у 20-й статті визначила з докладним описом всі державні атрибути: герб, гімн, прапор.

“Стаття 20. Державними символами України є Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України.

Державний прапор України – стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів. Великий Державний герб України встановлюється з урахуванням малого Державного герба України та герба Війська Запорізького законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Головним елементом великого Державного герба України є Знак Княжої Держави Володимира Великого (малий Державний герб України).

Державний Гімн України – національний гімн на музику М.Вербицького із словами, затвердженими законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Опис державних символів України та порядок їх використання встановлюються законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Столицею України є місто Київ” [15].

Кольорове зображення малого герба відповідає національним кольорам: жовтому і синьому. В основу герба покладено зображення тризуба, розроблене свого часу видатним українським художником В.Кричевським. Співвідношення ширини тризуба до його висоти обрано 3 : 5, тобто дотримано принцип “золотого перетину”. Золотий тризуб розміщено на синьому п’ятикутному щиті, форма якого зумовлена загальним контуром тризуба. Ескізний проект герба, а також схему графічного зображення тризуба, щита, геральдичне графічне зображення герба виконали архітектор А.Гречило (м. Львів), художники О.Кохан (м. Київ) та І.Турецький (м. Львів).

Уперше проект великого Державного герба України було створено 1996 року авторським колективом Інституту історії НАН України у складі доктора історичних наук Марії Дмитренко, кандидата історичних наук Юрія Савчука, художників Олександра Іваненка і Віталія Мітченка. Цей проект переміг на урядовому конкурсі 1997 року. Протягом останніх років проект “доопрацьовувався”, неспішно кочував інстанціями. У його основі були затверджені символи

становлення державності України (корона і тризуб – Київська Русь; лев – Галицько-Волинське князівство; козак із мушкетом – Запорозька Січ; тризуб – УНР 1917–1920 років, Україна часів незалежності; калина – пісенна Україна). Лев був популярним на українських землях, що спричинило появу спеціального терміна “руський лев”, під яким розумілося, що це герб Галицької землі та міста Львова. Важливим елементом великого герба є вінець – точний слов’янський переклад слова “корона” – один з головних атрибутів влади у знаковій системі герба. Якщо раніше вони символізували монархію, то нині втілюють історичну послідовність, державну традицію народу. Намет – у звичній ролі слугує прикрасою герба та виконує функції єднальної ланки між клейнодом і гербовим щитом. Відповідно до канонів геральдики девізна стрічка, що перетинає колосся та кетяг калини, розміщується біля підніжжя щита. Спочатку планувалося, що вона буде одноколірною – синьою. На ній мав бути написаний золотом девіз “Пишніє в красі, міцніє у славі”, а ще “Воля, злагода, добро”. Але згодом від цієї ідеї відмовилися і, за порадою Президента, надали стрічці кольору національного прапора.

Постановою Кабінету Міністрів України від 2 березня 2000 року було знову затверджено склад Державної комісії з підготовки і проведення конкурсу на кращий ескіз великого Державного герба України. Коли ескіз герба знову дістався Верховної Ради, то законопроект про державний символ депутати заблокували двічі: у 2001 і 2004 роках, причому не з естетичних, а винятково з політичних міркувань. Зокрема зазначалося, що факт коронації Данила Галицького не доведений, а козак тримає рушницю на лівому плечі, як це робив би лівша, але поміняти його місцями з левом ніяк не можна, бо тоді символ заходу України лев опиниться зі східної сторони, а козак – на заході. Проте були й інші думки: лев і козак символізують не територіальний розподіл, а віхи державного утворення; щодо корони, то вона є на гербі багатьох немонархічних держав, наприклад, угорці помістили на свій герб корону короля Іштвана, що був коронований 1000 року.

Не дочекавшись від народних обранців схвалення великого Державного герба України, Національний банк України випустив у обіг ювілейні монети в серії “Відродження української державності” номіналом у 5, 10 і 20 гривень, відповідно із нейзильберу, золота і срібла. На аверсі монет у намистовому колі зображено увінчану вінцем композицію, що втілює ідею соборності: малий Державний герб України в оточенні рослинного орнаменту підтримують лев і козак з мушке-

том. На реверсі в намистовому колі зображено будівлю Верховної Ради України та колові написи: 10 років незалежності України, 1991–2001. Художник – Олександр Івахненко (реверс), авторська група – Олександр Іваненко, Марія Дмитренко, Юрій Савчук, Віталій Мітенко (аверс). Наступного, 2002 року, продовжуючи випуск популярної серії “Герої козацької доби”, Національний банк України випустив у обіг срібну пам’ятну монету “Іван Сірко” номіналом 10 грн, присвячену видатному козацькому воєначальнику, активному учаснику визвольної війни 1648–1654 років, славетному кошовому отаману Запорізької Січі, який здійснив успішні походи на Кримське ханство і причорноморські турецькі фортеці. Цього разу банк пішов ще далі, помістив на аверсі загальну для цієї серії композицію, що втілює ідею соборності України: малий герб країни підтримують гербові фігури архистратига Михаїла і коронованого лева – символи міст Києва і Львова. Вона близька до виконаного за проектом М.Битинського великого герба України і пізніше на його основі створеного правильного середнього герба України. На зворотному боці монети в обрамленні намистин зображено батальну сцену: козацькі вершники під проводом І.Сірка переслідують ворога. Гербову композицію виконав художник Олександр Івахненко. Варто зазначити, що цей варіант великого герба не має права на існування, тому що за геральдичною традицією святих не прийнято поміщати в гербі країни.

Незважаючи на те, що й досі не затверджено проект великого герба нашої держави, в історії все ж існували великий і малий герби УНР, виконані відомим художником В.Кричевським. Того ж 1918 року вони зазнали критики з боку фахівця з джерелознавства, генеалогії В.Модзалевського та Г.Нарбута за ігнорування вимог геральдики.

Над проектами великого і середнього герба працював у 30-ті роки ХХ століття в еміграції вже згадуваний М.Битинський. Він виконав малюнок великого і середнього гербів України у повній відповідності до канонів геральдики. Золотий тризуб у синьому геральдичному щиті підтримують золотий коронований лев (Львів) і архангел Михаїл (Київ). Щоправда архангел Михаїл зображений не з вогняним мечем, а зі списом, спрямованим вістрям донизу, на вершині якого хрест. Щитотримачі стоять на орнаменті-подіумі з декоративних листків аканту і покладених навхрест білого бунчука і золотої корогви з білим хрестом, щит огортає орденський ланцюг з умовним вищим орденом держави Україна – хрестом.

Довкола щита золотий лавровий вінок, на якому розміщено п'ять гербових щитів: щит з гербами Києва і земель Волині, Поділля, Полісся, Херсонщини, щит з гербом Львова і Галіції (Перемишль, Белз, Буковина, Галичина), щит з гербом Кубані, щит з гербом Закарпаття і його міст, щит з гербом Запорозької Січі та козацьких територій (Чернігівщина, Переяславщина, Слобожанщина).

Питання для самоперевірки

- 1. Яке місце у творчості художника Георгія Нарбута посідає геральдика?*
- 2. Яке значення Малоросійського гербовника як джерела знань історії української геральдики?*
- 3. Охарактеризуйте роль Українського геральдичного товариства на теперішній час.*
- 4. Коли було засновано Українську геральдичну колегію?*
- 5. Якими були ранні зображення тризуба?*
- 6. На монетах яких князів зображено тризуб?*
- 7. Що написано в Конституції України про державні атрибути?*
- 8. Яке місце посідає великий Державний герб України у вітчизняній нумізматиці?*

Література: 3–8, 15, 21, 22, 26, 30–32, 36–38.

Розділ IV. ТЕРИТОРІАЛЬНА І МІСЬКА ГЕРАЛЬДИКА

14. Розвиток геральдики в умовах трансформації територіального устрою

Початки українського (руського) герботворення, як і європейського в цілому, сягають XII–XIII століть, а на XIV–XVI століття припадає доба становлення та розквіту староукраїнської геральдики, яка, в основному, розвивалася іншим шляхом, ніж у решті європейських країн. Основу староукраїнської (руської) геральдичної системи становили родові знаки, які виникли задовго до появи самої геральдики і лише згодом були оформлені в родові герби, згідно з вимогами геральдики. Подібну практику бачимо і в інших європейських країнах, але якщо в Україні-Русі 90 % гербів було створено на підставі старих родових знаків, то, скажімо, у Польщі подібних випадків нараховувалося загалом лише 20 %, у Німеччині – 5 %, а в інших країнах – і того менше.

Розпад Київської Русі на окремі удільні князівства, що був узаконений Любецьким з'їздом князів 1097 року, поклав початок формуванню історичних українських земель. Найбільше земельне утворення періоду політичної роздробленості – Галицько-Волинське князівство – охопило територію від Карпатських гір на південному заході до річки Случ на північному сході, від Дунаю на півдні до Прип'яті на півночі. Тут почалося формування пізніших земель Галичини, Волині, Буковини і Поділля. Територія Лівобережжя увійшла до складу двох князівств – Переяславського і Чернігово-Сіверського. Середнє Подніпров'я належало до Київського князівства. Невідомо, чи існували на той час власні символи найдавніших міст України, таких як Київ, Чернігів або Любеч. Цей етап в історії вітчизняної геральдики прийнято називати догеральдичним періодом.

Наступний етап становлення і розвитку українських геральдичних символів відносять до так званого ранньогеральдичного періоду, який пов'язаний з перебуванням України у складі Великого князівства Литовського. Деякий час зберігалися не лише старі звичаї, але й територіальний поділ (Київське, Новгород-Сіверське, Чернігівське, Стародубське, Волинське і Подільське князівства) з однією лише різницею – княжі престולי займали литовські намісники, які часто приймали православну віру, знали мову місцевого населення. У цей період територія України починає зазнавати різноманітних іноземних впливів, що з погляду геральдики часто мало визначальний характер на формування символіки певного регіону.

Перші територіальні герби (у геральдичному значенні слова) на українських землях відомі з початку XIV століття (*рис. 12*). Проте їхнє коріння сягає глибше, бо виникли вони на основі князівських знаків, вживаних на корогвах, під якими княжі дружини ходили у воєнні походи. Згодом пообіч прапорів з'являються й земельні корогви; починають формуватися територіальні герби. За земельний герб найчастіше брали знак, який використовувала панівна на цій території княжа династія. Перші печатки з часів Галицько-Волинського князівства із зображенням лева належали князю Леву Даниловичу, а друга – князю Юрію Левовичу, який використовував титул “король Русі”. З середини XIV століття розпочалася тривала війна за галицько-волинські землі між Польщею, Угорщиною і Литвою. У цей час земельний герб з левом є на печатках князів і “монетах Русі”, карбованих у Львові в 1350–1410 роках. А з початку XIV століття золотий лев у синьому полі став не лише княжим знаком, а й земельним гербом Галицько-Волинської держави й увійшов до герба Львова (тривалий час столиці князівства).

Важливим джерелом, що повідомляє про функціонування гербів окремих земель, є праці Яна Длугоша “Клейноди королівства Польського” та опис Грюнвальдської битви 1410 року, де змальовано прапори всіх полків (у тому числі й українських земель). На прапорі Львівської землі – жовтий лев, що спирається на скелю, яка відображає географічне розташування Львівської землі біля підніжжя Карпатських гір. З кінця XIV століття цей герб почали вживати як символ усіх Руських земель. Із середини XV століття цей знак, але вже з короною на голові, став відомий як герб Руського воєводства, що об'єднувало, крім Львівської, ще Черемиську, Сяніцьку, Галицьку, а з XVI століття й Холмську землі. До складу Львівської землі входило й Жидачівське староство, яке інколи називали окремою землею. 1676 року затверджено його корогву з гербом – три золоті леви на синьому полі. На прапорі Черемиської землі – жовтий двоголовий орел під однією короною на синьому полі. Сяніцька земля спершу входила до складу Черемиської і користувалася золотим двоголовим орлом під однією короною на синьому полі. На прапорі Галицької землі – чорна галка з короною на голові на білому полі. Цим самим гербом користувалося й місто Галич. На прапорі Холмської землі – білий ведмідь між двома деревами на червоному полі (пізніші джерела подають ведмедя між трьома деревами). Щодо поля на гербі, то воно завжди було зеленим. Місто Холм було засноване біля 1237 року. Подільську землю

презентувало зображення сонця на червоному полі. Пізніше золоте сонце подавалося на білому (срібному) полі, хоча це суперечило правилам геральдики. Белзьке князівство залишалося у складі Галицько-Волинської держави до 1377 року, а потім перейшло до мазовецьких князів – васалів Польщі. 1462 року удільне князівство перестало існувати й утворилося Белзьке воєводство в складі Польського королівства. У гербі Белзького воєводства білий грифон з короною на червоному полі. У Грюнвальдській битві в складі литовського війська брали участь і полки Київської, Стародубської, Сіверської й інших українських земель. На більшості корогв було зображено вершника з мечем у руці, на червоному полі – так звана “Погоня”.

Волинь, яку після Люблінської унії 1569 року було приєднано до Польщі, використовувала герб зі срібним хрестом на червоному полі. Київське князівство в складі Литви ще 1471 року було перетворене на воєводство, а після тієї-таки Люблінської унії відійшло до Польщі. З кінця XV століття в його гербі зображувався янгол, який тримає меч і піхву, опущені дотолу, на червоному полі. Чернігівсько-Сіверська земля, захоплена в XIV столітті Великим князівством Литовським, на початку XVI століття переходить до складу Московської держави. На печатці царя Івана IV (з другої половини XVI століття) як “печать Черниговская” подано зображення шаблі чи меча. 1618 року Чернігівщина відходить до Польщі, а 1635 – утворюється окреме Чернігівське воєводство, яке мало за герб двоголового орла під короною. Він є одним з найдавніших в Україні та походить від візантійського символу (як і герб Черемиської землі).

Характеризуючи найдавніші територіальні знаки України, потрібно наголосити, що українська земельна геральдика виникла й розвивалася на власному ґрунті й не була залежною від польської геральдичної науки.

Завдяки поширенню на схід німецьких колоній і торговців на території українських земель, які перебували у складі Польського королівства, почало використовуватися *магдебурзьке право*. Цей юридичний акт, котрий отримав назву від німецького міста Магдебург, де він був застосований вперше, мав велике значення для поселення, насамперед, воно отримало статус міста, право на самоврядування, власний суд, проведення ярмарків і зменшення або повне скасування податків, спорудження укріплень й інші привілеї, серед яких було надання власного герба і печатки. Герб міста зображувався в кольорі на спеціальному сувої; він також розміщувався на ратуші і міській брамі.

Першими з українських міст магдебурзьке право отримали: Санок (1339), Львів (1356), Кам'янець-Подільський (1374), Луцьк (1432), Смотрич (1448), Київ (1497). Після Кревської унії 1385 року, яка поклала початок процесу об'єднання Великого князівства Литовського та Польського королівства і який завершився утворенням єдиної держави – Речі Посполитої, у литовських та українських феодалів стали з'являтися польські герби. Так звані “надавані” герби надавалися королем і часто містили геральдичні символи, не пов'язані з місцевою історією, як-от: зірки, зброя, різного роду хрести. Інколи владою затверджувалися так звані “довільні” герби – ті, що використовувалися з давніх часів. Ці герби характеризуються більшою конкретикою у висвітленні місцевих особливостей: так, поєднання півмісяця і хреста могло означати боротьбу християн з мусульманами, зображення фортечного муру означало наявність у місті своєї влади, фігури святих символізували покровителів міста (*рис. 13*).

Оскільки на той час більшість міст мали статус приватних, належали певному магнатові, герб власника часто ставав гербом міста. Слід зазначити, що польські геральдичні традиції мали вплив не на всій теперішній території України. Частина етнічних українських земель опинилася за межами Речі Посполитої, зокрема Закарпаття і Буковина. Південь належав татарам, а теперішня Східна Україна являла собою так зване Дике Поле – практично незаселену територію, спустошену частими татарськими набігами. Магдебургія ж на території Чернігівщини і Сіверщини, втрачених Литвою внаслідок воєн з Москвою на початку XVI століття, почала розповсюджуватися лише з 1618 року, коли за умовами Деулінського перемир'я ці землі перейшли до складу Речі Посполитої. У першій чверті XVII століття магдебурзьке право отримали Стародуб, Новгород-Сіверський, Чернігів, Ніжин. Пізніше його надано Почепу, Погару, Мглину, Полтаві, Лубнам, Миргороду, Борзні, Коропу, Гадячу, Глухову, Пирятину, Кролевцю, Остру, Козельцю.

Під час Національної революції середини XVII століття в Україні почав діяти новий адміністративний поділ – полковий. Кілька міст отримали статус полкових і сотенних. Однак такий статус не став причиною надання герба.

1667 року сталися суттєві територіальні зміни – за Андрусівським перемир'ям Україну було поділено між Польщею та Росією. Кордон між цими державами проходив по Дніпру. І якщо на Правобережжі збереглися польські геральдичні традиції, то на Лівобережжі все більшого впливу почали набувати традиції російські.

Починаючи з 1722 року проблемами геральдики в Росії стала перейматися спеціально створена Герольдмейстерська контора. Цей час відносять до пізньогеральдичного періоду одержання нових або підтвердження і поновлення (з деякими змінами) старих гербів українських міст у загальноросійському масштабі. Затвердження гербів українських міст пізньогеральдичного періоду розпочалося в другій половині XVIII століття. Незважаючи на спроби уніфікації геральдичних символів і приведення їх до певної єдиної системи, надмірна централізація часто призводила до протилежного – гербом міста міг стати якийсь випадковий символ чи асоціація, пов'язана з назвою. Однак більшість міст Лівобережжя уникнули цієї долі, оскільки вчасно дали відповідь на спеціально розіслані Герольдмейстерською конторою запити, у яких містилися питання про історію міста, походження назви і герба, видатні події, що відбувалися в місті, наявність ремесел і розвиток торгівлі. Так, Стародуб, Прилуки, Хорол, Лохвиця, Зіньків, Борзна, Миргород, Погар й інші міста зберегли за собою символи, надані ще польськими королями.

У XVIII столітті сталися нові зміни в територіальному устрої України. Закарпаття в складі Угорщини з 1711 року потрапило під владу Австрії. Наприкінці століття, після трьох поділів Польщі, у складі Російської імперії опинилися Київщина, Поділля і Волинь, а Галичина потрапила до складу Австрійської імперії. Унаслідок російсько-турецьких воєн до Росії було приєднано південь України, а от Австрія поширила свою юрисдикцію на Буковину. Відповідно до територіальної приналежності змінювалися підходи у вирішенні питань геральдики. Так, затвердження гербів міст, що потрапили до складу Російської імперії, часто носило поверхневий характер і містило в собі багато помилок з погляду геральдичних правил. Як порушення принципу неможливості знаходження в гербі міста герба держави дуже часто за основу брався герб польського періоду, який містився в нижній половині пересіченого щита; у горішній же містився імперський орел як символ “приєднання краю до імперії”.

Перша половина XIX століття характеризується в Російській імперії відносним занепадом у геральдиці. На применшення значення герба як символу відносної свободи міста вплинула також відміна магдебурзького права 1831 року.

Так тривало до 1856 року, коли Департамент герольдії очолив Б.Кене. За дуже короткий час ним були розроблені принципи створення гербів і переглянуті всі наявні герби, у тому числі і міст України.

Розроблена відповідна система прикрас, за якими можна було визначити статус міста і його адміністративне підпорядкування. Замість зображення імперського герба вводилася вільна частина, у якій містився герб губернії, де знаходилося місто; *наявність міської корони* символізувала значимість міста: золота з п'ятьма вежами – для гербів міст губернських, а також міст, що мають більш ніж п'ятдесят тисяч жителів (Бердичів, Єлисаветград, Житомир, Катеринослав, Кременчук, Миколаїв, Одеса, Полтава, Рівне, Таганрог, Харків, Херсон); золота з п'ятьма вежами, увінчана імператорським орлом – для міст з населенням більше п'ятдесяти тисяч, котрі разом з тим і фортеці (Севастополь); золота з трьома вежами – для губернських міст з населенням менше п'ятдесяти тисяч, котрі разом з тим і фортеці (Кам'янець-Подільський); срібна з трьома вежами – для повітових; червона з трьома вежами – для заштатних, червона з двома вежами – для знаменитих посадів. *Олександрівська стрічка* з двома золотими колосками прикрашала герби міст, що вирізнялися землеробством і хлібною торгівлею; Олександрівська з двома золотими якорями прикрашала герби приморських міст; з двома виноградними гронами – герби міст, що славилися виноробством; з двома срібними кирками – герби міст, жителі яких займалися гірничими промислами. *Георгіївська стрічка* з двома прапорами, які стоять прямо і прикрашені вензелями того імператора, за часів якого була облога, призначалася для фортець, що вистояли супроти ворога. І хоч переробці підлягали всі герби, частина з них так і не дочекалася змін.

Надмірна централізація імперії призвела до повного нівелювання залишків колишнього самоврядування, і в міському положенні 1892 року згадка про герби вже була відсутня. Книга П. фон Вінклера “Гербы городов Российской империи”, видана 1900 року, містить зображення гербів як уніфікованих за системою Б.Кене, так і залишених без змін через вищезазначені обставини.

Австрійський уряд дотримувався дещо інших принципів у питаннях геральдики. Герб розглядався не лише як символ міста, а радше як історична спадщина, до якої належить ставитися з повагою і пошаною. На державному рівні цісарськими привілеями було затверджено кілька давніх гербів, наприклад Чернівців (1908). У гербовнику К.Лінда, виданому 1885 року, історичні герби практично не зазнали ніяких змін, за винятком однієї – усі герби були зображені на французькому щиті. Були також створені земельні фонди Австро-Угорщини, серед яких – герби Галичини й Буковини.

Своєрідною ілюстрацією до сказаного може бути вишукана геральдична композиція “Герби українських земель”. На круглому диску, у центрі якого в колі могутня коронована постать київського князя Володимира, який сидить на троні, тримаючи в лівій руці меч, а в правій хрест. Герби розташовані в такій послідовності: 1) український національний герб-тризуб; 2) Київщина; 3) Чернігівщина; 4) Переяславщина; 5) Сіверщина; 6) Волинь; 7) Поділля; 8) Запоріжжя; 9) Таврія); 10) Одещина; 11) Херсонщина; 12) Крим; 13) Слобожанщина; 14) Холмщина; 15) Полісся; 16) Донеччина; 17) Кубань; 18) Закарпаття; 19) Буковина; 20) Белзщина; 21) Перемищина; 22) Галичина; 23) Львівщина.

Україна сьогодні поділяється на 25 адміністративних територій – 24 області й Автономну республіку Крим. Спеціальний статус мають 2 міста – Київ і Севастополь. Межі між областями залишаються незмінними від 1959 року, коли Дрогобицьку область було приєднано до Львівської. Після розпаду СРСР і встановлення незалежної України розпочався процес формування символів адміністративних територій.

Першою власний герб затвердила Закарпатська область ще в грудні 1990 року. 1992 року прийнято символи для Криму, який отримав статус автономної республіки. В обох цих випадках проблема символів була інспірована не розвитком місцевого самоврядування, а політичними причинами: місцева комуністична влада за вказівкою з Москви намагалася розпалити сепаратизм і перешкодити відновленню Української держави.

З 1990 року активно почали відновлювати й використовувати давні символи багатьох міст і містечок. Зокрема було прийнято на історичній основі герб міста Чернівці. А 1994 року затверджено герб Чернівецької області.

Рішення про символи ухвалювали місцеві ради, хоча чинним законодавством ні колишнього СРСР і УРСР, ні України це питання не визначалося. Проблема створення сучасних гербів і прапорів для областей, районів, міст, містечок і сіл неодноразово піднімалася під час проведення щорічних наукових конференцій Українського геральдичного товариства. Значно активізував процес розробки обласних символів закон України “Про місцеве самоврядування в Україні”, затверджений Верховною Радою України 21 травня 1997 року, у якому за пропозиціями Українського геральдичного товариства було внесено окремі статті про місцеві символи. Відповідно до статті 22 цього закону,

передбачалося використання гербів, прапорів та інших символів для міст, селищ і сіл, а також адміністративних територій – областей і районів. Статті 26 і 43 визначали, що затверджують ці символи сесії місцевих рад. Протягом 1997–2003 років усі обласні ради затвердили герби і прапори областей. Виняток становить Закарпатська область, у якої прийнято тільки герб.

Дуже часто питання символів вирішувалося шляхом проведення конкурсів. У більшості випадків консультативну і практичну допомогу надавало Українське геральдичне товариство. Воно напрацювало загальні рекомендації для створення цілісної системи територіальних і муніципальних гербів і прапорів в Україні. Скажімо, у них рекомендувалося всі прапори областей подавати на полотнищах зі співвідношенням ширини до довжини 2:3, як є в Державного прапора України. За пропозиціями УГТ кілька обласних рад внесли зміни у свої рішення і тепер використовують такі прапори.

2000 року указом Президента України було створено Комісію з геральдики і державних нагород при Президентові України. До її обов'язків входив контроль за створенням нових гербів, прапорів, емблем, відзнак (переважно для міністерств та інших урядових структур), а також державних нагород. Однак робота комісії велася тільки формально: засідання не проводилися, з окремих питань членам комісії надсилалися матеріали поштою. У більшості випадків висновки від імені комісії готували працівники Управління геральдики та державних нагород Адміністрації Президента України, хоча вони не мали на це ні юридичних повноважень, ні належної фахової підготовки. Тому дуже часто такі висновки (особливо з питань геральдики і вексилології) були некомпетентними (як це можна бачити на прикладах символів Миколаївської чи Житомирської областей). Зрештою, у справі символів областей законодавство визначає виключне право місцевих рад затверджувати герби і прапори, тому будь-яке рішення комісії може мати тільки рекомендаційний характер.

Комісія державних нагород та геральдики при Президентові України відновила свою роботу лише після президентських виборів 2004 року, хоча питання про символіку областей досі на своїх засіданнях не розглядала. В Україні планується провести адміністративно-територіальну реформу, унаслідок якої кількість областей має зменшитися до 10–15.

При розгляді нових гербів можна зробити висновок, що тільки п'ять областей (Донецька, Кіровоградська, Сумська, Тернопільська і Черкаська) мають зовсім нові герби без використання якихось давніх символів історичних територій чи міст. Шість областей затвердили герби тільки в щитах, усі інші використали позащитові елементи (вінки, картуші і т. п.). Дев'ять областей мають на прапорі зображення герба (у щиті): 4 (Запорізька, Сумська, Харківська, Черкаська) – герб на одноколірному полотнищі; 1 (Луганська) – герб і додаткові елементи на одноколірному полотнищі; 4 (Одеська, Рівненська, Хмельницька, Херсонська) – герб на фоні горизонтальних чи вертикальних смуг. 13 областей мають окремі фігури з герба: 2 (Дніпропетровська і Тернопільська) – повторюють гербовий малюнок, але без щита; 5 (Волинська, Івано-Франківська, Кіровоградська, Київська, Чернігівська) – повторюють гербовий малюнок з додатковими кольоровими смугами чи елементами; 6 (Вінницька, Житомирська, Львівська, Миколаївська, Полтавська, Чернівецька) – мають зображення окремих фігур з герба. У двох регіонів (АР Крим, Донецька область) прапори пов'язані з гербом тільки кольорами. Децентралізованість процесу розробки сучасних обласних символів негативно позначилася на їхній якості і виразності. Геральдично невдалим є герб Полтавської області, у гербі Тернопільської області були порушені норми колористики (срібні елементи на золотому полі), які вдалося виправити лише після втручання УГТ, у гербах Житомирської та Дніпропетровської областей неграмотно виконані позащитові елементи. Хоча в більшості випадків, коли конкурси чи розробки символів велися під фаховим контролем УГТ, вдалося опрацювати цікаві та виразні символи.

Якщо поглянути на мапу України зразка 2005 року, надруковану в Києві державним підприємством “Картографія”, де представлені герби і прапори міст Києва, Севастополя та областей України, впадає в очі розмаїття стильових рішень і відсутність уніфікації. Герб Волині приваблює своєю лаконічністю й виразністю. У щиті із заокругленою нижньою частиною на червоному полі білий (срібний) хрест. Хрест, поширений у геральдиці, є символом життя, а також символізує християнство та оборону віри Христової. Червона барва означає хоробрість, мужність, безстрашність, любов людини до свого Творця, готовність віддати життя за Бога і батьківщину. Біла – чистоту і непорочність. Волинь мала свій герб у першій половині XIV століття, що підтверджено печатками на документах литовських князів XIV–XVI століть. Хрест (звичайний рівнораменний і його модифікації) займає різні положення, що свідчить про зміну статусу Волині у відносинах з Ве-

ликим князівством Литовським. Найдавніше кольорове зображення герба Волині збереглося в Арсенальному списку (Париж) геральдичної праці польського історика XV століття Яна Длугоша. Імовірно, герб Волині витворився із зображення на хоругві одного з волинських князів, яке зафіксоване на цеглині XIII століття з монастиря Апостолів у Володимирі (XIII–XVIII ст.). Належність Волині до складу Речі Посполитої, після 1569 року, у геральдиці була відзначена накладанням щитка з гербом Польщі на Волинський хрест. Такий варіант герба майже не вживався. Переважно використовувався герб без орла. 1856 року затверджено герб Волинської губернії – білий (срібний) хрест на червоному полі. У період II Речі Посполитої (1921–1939) герб Волині застосовувався на емблемах державних установ та інституцій. У радянський період з певних ідеологічних міркувань не використовувався.

29 червня 1999 року було оголошено конкурс зі створення проєктів символіки Донецької області. Надійшло на розгляд 150 робіт від 99 авторів. 17 серпня цього самого року на сесії обласної ради було затверджено перший варіант герба Донецької області. Проте в ньому було допущено ряд геральдичних помилок і тому його було перероблено. На відміну від більшості гербів, які за рекомендацією Українського геральдичного товариства мають іспанські щити, тут було обрано французький. Пальма Мерцалова змальована блакитним кольором, тоді як вона викута з чорного металу та повинна символізувати чорну металургію й вугільну промисловість – отже, і змальовувати її потрібно чорним кольором. Корона, що вінчає щит, змальована прямою, тоді як у слов'янській геральдичній традиції прийнято змальовувати вигнуті вгору корони. Щит облямували зелені гілки дуба, що в геральдиці символізує молодість, недосконалість і невпевненість, тоді як краще було зробити їх золотими, що символізує багатство, могутність і достаток. Також гілки дуба не огорнуті стрічкою, яка є відмінністю герба обласного центру від звичайного міського. На стрічці написаний російською мовою девіз “Возможность доказана делом”, хоча девізи використовуються в особистих гербах і не характерні для територіальних гербів, а якщо використовуються, то пишуться латиною.

Згодом було створено еталонний герб, у якому були виправлені геральдичні помилки. Оновлений герб розміщено в напівкруглому щиті, на золотому полі якого розташована пальма Мерцалова чорного кольору, що зростає з краю такого самого кольору. Вона символізує промисловий потенціал Донецької області і пальму першості цього регіону в промисловості. Чорний край символізує кам'яне вугілля.

Золото щита означає багатство, могутність і достаток. Щит оточено золотими гілками дуба з плодами, які перетнуті блакитною стрічкою. У нижній частині стрічки – напис золотими літерами “Донецька область”. Щит увінчаний комунальною короною у вигляді золотого листа клена на срібно-золотому обручі, яка разом з гілками є ознакою територіального ділення з обласним значенням. Залишається додати, що на вищезгаданій мапі України відтворено старий варіант.

15. Особливості міської геральдики

За розмаїттям своєї символіки міська геральдика не поступається геральдиці родовій чи регіональній. Складні й неоднозначні повороти історії нашого народу, розмаїття його культури й побуту, багатство природи й господарства – усе це залишило відбиток у тематиці давніх і сучасних гербів міст і містечок нашої країни.

Найпоширеніші схеми поділу міської геральдики на групи за її сюжетними й тематичними ознаками: 1) герби із зображеннями архітектурних споруд; 2) герби з патронатною та релігійною символікою; 3) герби з “промовистою” символікою; 4) герби, у яких використано мотиви родової символіки власників чи добродійників міст; 5) герби, що відображають заняття мешканців міста або природу його околиць.

Зображення різних міських укріплень, веж, замків, брам, храмів в українській міській геральдиці є чи не найулюбленішою алегорією укріпленого міста. Крім хрестоматійного Львова, їх бачимо в гербах Белза, Богородчан, Брацлава, Городка, Гусятина, Довгого, Житомира, Заслава, Звенигородки, Корсуня, Лохвиці, Наварії, Остра, Перекопа, Рави-Руської, Скали-Подільської, Снятина, Сокаля, Станіславова, Хотина, Хуста, Щирця, Ялівця, створених протягом періоду – від XV аж до середини XIX століття. Місто Рава-Руська Жовківського району Львівської області, наприклад, відоме досить давно – з 1455 року, у XIX столітті було повітовим містом Королівства Галичини; має герб, відомий з XVII століття, пізніше підтверджений. 2005 року місто святкувало 550-річчя з часу свого заснування. Як і раніше, у міському гербі постає на французькому щиті, на блакитному тлі, замок із трьома вежами та відчиненою золотою брамою, що має вгорі ґрати.

Популярними в міських гербах були також зображення християнських храмів (церков, каплиць), які часто мали певного реального прототипа. Іноді (наприклад у гербі Більче-Золотого на Тернопільщині) поряд із зображенням храму вміщено образ святого. Проте часто громада міста обирала своїм покровителем певного святого чи то

від наявності в місті храму в ім'я святого, чи як свідчення пошани міщан до монарха чи власника міста, який дав міській громаді певні права або привілеї і заступником якого вважався цей святий. До них належать відзнаки колишніх княжих столиць Києва та Володимира-Волинського, які мають династичне походження. Зображення святих архангела Михаїла та Юрія Звитязця відомі ще з князівських печаток. Зображення святих постають у деяких міських гербах польсько-литовської доби. Так, святий Флоріан у гербі Царгорода нагадує про колишнього власника міста з родини Замойських – Флоріана Шарого, Святого Миколая в гербі Устя-Зеленого – про власника містечка Миколу Мілецького, Святий Марко в гербі Варяжа – так само про власника містечка Марка Матчинського. Іншим прикладом слугує увічнення в гербі року пам'яті певного святого – герб містечка Завалова 1729 року. Саме цього року римсько-католицька церква канонізувала християнського патрона Чехії – преподобного мученика святого Яна Непомуцького. Святий Іоанн Предтеча був патроном костьолу в Берестечку, тому й був зображений на гербі з хрестом у лівиці. Після 1795 року цей герб уже не вживався. Іноді замість зображення святого охоронця передавали лише його іконографічні атрибути: ключ Святого апостола Петра, лілію Святого Йосифа, митру й жезли Святого Миколая, зрозуміло, у гербі Миколаєва тощо. Дуже поширений у геральдиці хрест теж мав своє застосування. Православні форми хреста (візантійська, слов'янська) виступали найчастіше у відзнаках причорноморських і приазовських міст, що мало символізувати проникнення християнства до Київської держави через посередництво Візантії (герби Сімферополя, Херсона) або поселення в цих землях православних вихідців із мусульманських держав (герби Маріуполя, Мелітополя). У західноукраїнських міських гербах такі хрести вказували на те, що місцева громада сповідує греко-католицьку віру (наприклад у гербі Білобожниці 1909 р.).

У часи Гетьманщини лицарський хрест виступав як символ воїнської мужності й боротьби за християнську віру. Іноді він поставав у сполученні з півмісяцем як алегорія перемоги козацтва над турецько-татарськими загарбниками (герби Борзни, Бубнова, Зінькова, Келеберди, Китайгорода, Конотопа, Носівки, Решетилівки, Салтикової Дівиці, Шишаків, Яблуневого, Ямполья). Місто Старий Самбір на Львівщині відоме досить давно – з 1241 року, у ХІХ столітті було повітовим містом Королівства Галичини; має герб, відомий з 1553 року та підтверджений 24 травня 1794 року, а 2003 року відзначало 450-річчя з часу надання йому магдебурзького права. Сучасний герб міста має в основі,

як і в минулі часи, на блакитному тлі французького щита золотий двораменний хрест без правої частини нижнього рамена, поставлений на півмісяці, оберненому рогами догори. Є й доповнення: щит прикрашає міська корона з п'ятьма зубцями (для міст з 50-тисячним населенням) і стрічка з двома перехрещеними за щитом ключами.

Поширені були й такі абстрактно-релігійні емблеми, як серце (символ любові до Бога, страждання в ім'я віри). Батурин, селище міського типу на Чернігівщині, користувався гербом, відомим з печатки 1717 року. У його щиті був зображений обернений рогами догори півмісяць, над яким лицарський хрест, а над ним шестикутна зірка. Нині візитною карткою Батурина, повністю занедбаного в радянські часи, є відреставрований палац Кирила Розумовського (архітектор Ч.Камерон) і культурний заповідник "Гетьманська столиця". Змінився й герб. На червленому щиті золоте серце з хрестом у середині, за ним синій прапор, а з боків давні символи – зірка й півмісяць.

Однією з найдавніших і найцікавіших груп міської тематики є "промовисті" герби. Спочатку на печатках, а потім на гербах пізнаємо "промовистий" символ лева. Не менш лаконічною символікою (олесячий ріг, біля якого літера "R") користувався Рогатин. Загалом за часів польсько-литовського панування "промовисті" символи вживали у своїх гербах такі українські міста: Бібрка (бобер), Галич (галка), Гусятин (три дикі гуски), Кам'янка-Струмилова (три коштовні камені), Козелець (козел), Короп (риба короп), Підкамінь (скелі), Свинюхи (кабан), Сокаль, Соколів (сокіл), Судова Вишня (вишневе дерево). На Гетьманщині XVII–XVIII століть виразні символи чітко відтворюють назви сотенних містечок: Нових Млинів 1705 року (млинове жорно), Воронежа 1750 року (ворон), Сосниці 1759 року (сосна), Березни 1767 року (береза). Пізніше у землях Наддніпрянщини продовжиться традиція: Вовчанськ (вовк), Дубно (дубові листки), Ізюм (три грона винограду), Ковель (підкова), Лебедин (лебідь), Маяків (два маяки), Оріхов (два ліщинові горіхи), Сум (три торбини) і ще багато інших.

Міста, особливо часів доби польсько-литовського панування, використовували у своїх гербах із "промовистою" метою сиглі – ініціали своїх назв. Так, у гербі Калуша зустрічаємо сигль "K", гербах Рогатина та Романівки – "R", у гербах Снятина, Стоянова, Щирця – "S". Якщо назва міста складалася з двох слів, сигль також був подвійним: "W. M." у гербі Мізоча (Великого Мізоча), "S. N." гербі Сможа-Нижнього.

За часів польсько-литовського панування герб власника міст і містечок виступав у гербі підвладного йому міста в різних варіантах:

- 1) у незмінному вигляді;
- 2) у сполученні з традиційними символами міста (фортецею, вежею тощо);
- 3) у сполученні з образом святого покровителя міста;
- 4) у сполученні з територіальною емблемою краю,
- 5) у сполученні з родовим гербом давнішого власника міста.

У незмінному вигляді шляхетські герби виступали у відзнаках таких міст: Боремеля (герб роду Чацьких), Бродів, Бучача, Делятина, Кристинополя, Лежнєва, Пробіжної, Соколівки, Тартакова, Товстого, Яблунева (герб роду Потоцьких), Вижви (герб роду Лосятинських), Войнилова (герб роду Гедзінських), Гранова (герб роду Сенявських), Добромиля, Фельштина (герб роду Гербуртів), Журавного (герб роду Жебровських), Зборова, Золочева (герб роду Собєських), Кіблича (герб роду Боришовських), Корниці, Славути (герб роду Сангушків), Коростишева (герб роду Олізарів), Кудринців (герб роду Козлів), Магерова (герб роду Магерів), Мацієва (герб роду Вишневецьких) і багато інших.

Іноді поряд з гербом власника міста додавався елемент герба держави або адміністративного регіону, до яких належало місто. Це зображення польського срібного орла, золотого лева, галки й трьох корон (герб Галицького намісництва). При зміні власників міста змінювалися або поєднувалися герби різних власників. Іноді замість родинних емблем містилися їхні вензелі. Наприклад, на гербі Пістиня – вензель графа Юзефа Понінського, а Сміли – Ксаверія Любомирського.

Дуже поширені були зображення, що відтворювали заняття мешканців міст і природу їхніх околиць. Почесне місце серед них посідали герби з військовою символікою: рука з мечем, лук зі стрілою, три стріли, три гвинтівки або поєднання шаблі зі стрілою чи шаблі зі списом тощо. Серед промислів найчастіше поширеними були: солеваріння, садівництво, хліборобство й торгівля хлібом, а також інвентар – плуг, коси, вила, граблі, серпи тощо.

Деякі герби розповідають про легендарні події, пов'язані із заснуванням міста або його минулим. Наприклад, герб Овідіюполя завдячує своєю символікою римському поету Овідію, якого було депортовано до римської колонії Томи імператором Августом у 8-му році по Христі. Не менш показовий і герб Радомишля 1796 року з малюнком трьох голубів, що несуть у дзьобах вогонь (за літописними переказами про помсту княгині Ольги древлянам).

Як бачимо, геральдика українських міст і містечок яскраво ілюструє наше історичне минуле, правдиво відтворює як урочисті, так і сумні сторінки історії.

Питання для самоперевірки

- 1. Коли з'явилися перші територіальні герби на українських землях?*
- 2. Яка роль магдебурзького права в міській геральдиці?*
- 3. Охарактеризуйте печатки козацької доби. Яка їхня роль у герботворенні?*
- 4. Яка роль Департаменту герольдії в геральдиці міст України?*
- 5. Назвіть зображення святих у гербах українських міст.*
- 6. Які лицарські хрести зустрічаються в гербах українських міст?*
- 7. Які архітектурні сюжети використовують у гербах українських міст?*
- 8. На які категорії розподіляють українські міські герби?*

Література: 4, 5, 8–12, 22, 24, 25, 28–30, 34–36.

Розділ V. ГЕРАЛЬДИКА КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

16. Геральдика в козацькому війську

Нова епоха в історії української геральдики пов'язана з виходом на історичну арену козацтва, яке створило політичні формування нового суспільно-політичного устрою на центральноукраїнських землях. Доба козацького герботворення розпочалася від кінця XVI століття (з появою першого запорозького герба) і тривала до кінця XVIII століття (часу скасування залишків автономії козацьких державно-політичних формувань – *Війська Запорозького (Гетьманщини), Війська Запорозького Низового (Запоріжжя), Слобідської України*).

На відміну від європейських країн, геральдика яких в означений період не зазнала суттєвих перетворень, а навпаки – вступила в добу стагнації та занепаду, в Україні спостерігаємо бурхливий процес розквіту нових, не бачених ще досі, геральдичних форм. На зміну шляхті приходить інша, ще більш мілітаризована, елітна верства – козацька старшина, для якої геральдика стала тим самим, чим вона була для середньовічного лицарства – однією з головних ознак високого соціального статусу, формою символічного висловлення власних суспільно-політичних амбіцій. Вона відбила в собі тогочасні суспільно-політичні та культурні особливості розвитку українського суспільства, його світоглядні й ідейно-політичні погляди.

Першою, відомою на сьогодні, пам'яткою козацького герботворення є герб Війська Запорозького Низового, зображення якого бачимо на печатці від 1592 року. Саме від цього герба і від цієї дати веде свій родовід козацька геральдика. Проте лише з початком Козацької революції починається швидкий процес творення козацької геральдичної системи, що зумовлено як виходом на історичну арену нової соціальної еліти – козацької старшини, так і докорінними суспільно-політичними зрушеннями в цілому. Серед найістотніших ознак козацького герботворення, що вирізняє його з-посеред інших геральдичних систем, варто назвати наявність у більшості гербів козацької доби (причому, як у державних і родових, так земельних і міських) зображення зброї або символів військової доблесті, мужності, шляхетності та перемоги. Це найрізноманітніші та незбагненні поєднання козацької зброї (часто в перехрещеному вигляді, що мало символізувати перемогу), з символами шляхетності (серце) і звитяги (зірка, півмісяць, хрест), що можемо бачити практично на кожному козацькому гербі. Інші сюжети мали другорядне значення. Варто відзначити художню стилізацію козацьких гербів, більшість яких виконано в стилі козацького бароко, наприклад печатки міст Києва, Переяслава та Стародуба.

На першій військовій печатці 1592 року бачимо незмінне в подальшому зображення козака з мушкетом, що являло собою символічний образ усього “Славного Запорозького Війська” та його військової могутності. Запорозький герб, таким чином, репрезентував Запоріжжя перед зовнішнім світом як самостійний державно-політичний організм і самодостатню військову силу, виступаючи одним із зовнішніх атрибутів запорозької державності. Водночас герб використовувався як засіб підтвердження козацьких претензій на вольності.

Козацька революція 1648 року призвела до створення на більшій частині українських земель нової козацької держави – Війська Запорозького (Гетьманщини), яка перебрала на себе від Запорозької держави назву, систему державного устрою, військову організацію та державну символіку, зокрема герб (*рис. 14*). З огляду на використання старого запорозького герба новим політичним формуванням було вирішено додати до нього зображення списа, що мало символізувати прикордонне розміщення Низової держави. Як один з елементів запорозького державного герба воно вперше з’являється на військовій печатці Запоріжжя в 60–70-ті роки XVII століття і відтоді незмінно присутнє на всіх видозмінах запорозького герба аж до часу занепаду Низової держави 1775 року.

Герб іншого політичного утворення – Війська Запорозького (Гетьманщини), наддніпрянські землі якого стали осередком нового державного організму, отримав застосування від початку Козацької революції. Уже навесні 1648 року козака з самопалом було розміщено в полі військової печатки новоствореної Держави Богдана Хмельницького. Державний герб оздобили гетьманські портрети, клейноди й особисті речі, він презентував Україну аж до самого занепаду гетьманства. Водночас Військо Запорозьке Низове не бажало втрачати політичний вплив на Гетьманщину. Свідченням цьому є зображення списа поруч з фігурою козака з самопалом на печатках гетьманів Івана Брюховецького та Михайла Ханенка, що мало вказувати на вирішальний вплив Запоріжжя при обранні на гетьманство цих запорозьких кандидатів.

Розквіт козацького герботворення у сфері державної геральдики припадає на середину XVIII століття, коли згідно з ордером гетьмана Кирила Розумовського “Герб нації Малоросійской” став широко використовуватися в козацькому прапорництві. Бачимо “національний герб” також як художнє оздоблення картин, географічних карт, різноманітних коштовних предметів, сторінок козацьких літописів.

Зі скасуванням гетьманства 1764 року ця блискуча доба українського державного герботворення раптово припиняється, а на зміну “гербу старожитньому Земли Украинской” – “козаку з самопалом” приходить “герб Малоросії”, автором якого був малоросійський генерал-губернатор Петро Румянцев. Цей герб, який перебував у вжитку впродовж 1766–1782 років, мав такий вигляд: на золотій імператорській мантиї під імператорською короною на щиті Російський імператорський герб (на золотому полі двоголовий чорний орел). На його грудях у щиту під княжою короною зображені герби п’яти князівств: київський герб з янголом, чернігівський одноголовий орел, Переяславщину символізувала башта з трьома зубцями, герб Новгород-Сіверського прикрашала стіна, увінчана чотирма зубцями, і герб Стародуба з традиційним дубом.

У міській геральдиці Гетьманщини, коли практично всі полки та сотні Війська Запорозького вже мали власні герби, геральдичній стилізації підлягали всі без винятку складові елементи герба. Щити в більшості випадків мають форму так званих геральдичних щитів, і лише деякі оздоблено картушами або візерунками, наближеними за формою до картуша. Барокові форми щитів у міських гербах складають меншість, при цьому вони присутні переважно в гербах великих міст. Сотенні містечка використовували здебільшого щити простих геральдичних форм.

Взаємовплив земельної та міської геральдики у XVIII столітті зумовив поширення практики запозичення земельними гербами сюжетів з міських гербів відповідних полкових і сотенних осередків, наприклад стародубськими, миргородськими або переяславськими полковими та міськими гербами.

На сьогодні відомі герби 111 полків, повітів (територіально-адміністративні одиниці, що з’явилися 1763 року внаслідок судової реформи гетьмана Кирила Розумовського) і сотень Гетьманщини і 92 міст, полкових і сотенних осередків.

17. Геральдика української шляхти

Усю другу половину XVII століття відбувався процес кристалізації та формування панівної верстви – української козацької старшини, яка прийшла на зміну старому суспільству. Нова еліта поступово відмежовувала себе від решти народу різноманітними привілеями і все виразніше перетворювалася на замкнену в собі верству. У Гетьманщині та Слобідських полках цей процес тривав до середини XVIII століття і завершився формуванням відповідно малоросійської та слобідсько-української шляхти. Ця нова соціальна верхівка використала герби в той самий спосіб, що й свого часу феодальна верхівка середньовічної Європи, – як один із засобів зовнішньої соціальної ідентифікації, свідчення своєї приналежності до панівної суспільної верстви. Наявність герба як свідчення високого соціального статусу зумовлювала вибір як гербових зображень найпростіших і найпоширеніших у суспільній свідомості символів, що легко могли бути “впізнані” як геральдичні зображення (зброя, хрест, півмісяць, зірки в різноманітних комбінаціях). Родова геральдика є найчисельнішим за своїм складом комплексом гербів козацької геральдики, яка почала формуватися невдовзі після створення держави Богдана Хмельницького. Традиційно родову геральдику козацької доби очолюють гетьманські герби як найбільш поважний геральдичний комплекс, що репрезентує керівників Козацької держави. Найдавнішим зразком козацької родової геральдики є герб гетьмана козаків запорозьких Григорія Лободи, який бачимо на його печатці, що скріплювала лист гетьмана до князя Яким Корецького від 30 січня 1596 року, на полі якої бачимо серце, пронизане трьома стрілами в зірку вістрями додолю.

Найзнаменитішим геральдичним знаком козацької родової геральдики був герб “единовладца и самодержца русского”, “Божою милостию великого государя Богдана Хмельницького, гетмана Великого Войска Запорозького и Великия Росии”. Його вперше бачимо на титульному аркуші Реєстру 1649 року. Герб має вигляд знака, що нагадує літеру W під хрестиком, над щитом знаходиться шолом під короною, у нашоломнику п’ять пір’їн страуса, навколо щита намет. Супроводжують герб вірші “На старожитній Клейнот П:Хмелницких”. У науковій літературі не раз здійснювалася дискусія з приводу походження герба Хмельницьких. Він має подібність до гербів Абданк, Сирокомля та Васальський, але схоже, що він мав самобутнє походження, як і більшість тогочасних гербів руської шляхти.

На те, що подібна практика не була поодинокую, вказує герб наступного українського гетьмана – Івана Виговського. На двох його печатках від 1652 та 1655 років бачимо родовий герб Виговських, який є класичним зразком руської геральдики і містить у щиті зображення знака у вигляді з'єднаних між собою літер Т і W. Натомість у королівському привілеї від 13 листопада 1659 року герб гетьмана подано у вигляді польського герба Абданк.

Герби більшості наступних гетьманів вже мали безпосередньо козацьке походження і містили в собі характерні для козацької геральдики символи. Так, на печатці Якіма Сомка вміщено повний герб, у щиті якого зображено руку, яка тримає меч. Подібний сюжет має гетьманський герб Івана Брюховецького: на блакитному полі зображено руку в червоному вбранні, яка тримає дві перехрещені стріли вістрям додолу, згори п'ять восьмипроменевих зірок. На гербі Петра Дорошенка зображено хрест над півмісяцем, який лежить рогами догори, знизу козацька шабля вістрям вліво. Перехрещену стрілу та шаблю мав у своєму гербі Дем'ян Многогрішний. Зображення вежі містилося в гербі Михайла Ханенка. Три хрести зображено в гербі Івана Самойловича. Три стріли – у гербі Івана Скоропадського. Хрест над серцем, яке пронизують навхрест дві стріли, – у гербі Павла Полуботка. Панцир, який пронизують шість стріл, – у гербі Кирила Розумовського.

Польське походження мали герби гетьманів: Павла Тетері – “Радван” і Пилипа Орлика – “Новина”. Староукраїнське (руське) коріння бачимо в гетьманських гербах Івана Мазепи та Данила Апостола. Якщо герб останнього (знак у вигляді перехрещеної та роздвоєної знизу стріли, у нашоломнику рука, яка тримає шаблю) має більш-менш стабільний вигляд, то з гербом Мазепи зустрічаємо численні видозміни його родового герба, який у традиції Речі Посполитої одержав назву Курч. 1 вересня 1707 року з'являється новий варіант герба Івана Мазепи, пов'язаний з наданням йому княжого титулу Священної Римської імперії. У дипломі імператора він має такий вигляд: на червоному полі срібні перехрещені вила, які поставлено на брус, праворуч золотий півмісяць, що лежить рогами вліво, ліворуч золота шестипроменева зірка, згори срібний панцир, над щитом золота шоломова корона, за щитом пурпурова мантия з горностаєвою підкладкою із золотим оздобленням і золотими шнурами під золотою князівською короною з червоною підкладкою і горностаєвим низом.

Серед родових гербів Лівобережної України, створених упродовж другої половини XVII – першої половини XVIII століть, чисельно переважали геральдичні пам'ятки суто козацького походження: з 273 родових гербів 240 були новотворами козацької доби, 21 герб мав староукраїнське (руське) походження і лише 12 – польське. Представники останніх двох груп представляли шляхту, яка долучилася до повстання Хмельницького.

Варто зазначити, що руські герби, за поодинокими винятками, не мали власних автентичних назв, як це бачимо в геральдиці польській, адже руська геральдика розвинулася на зовсім інших засадах, ніж польська. В основі руської, як згодом і козацької, геральдичної системи стояв принцип герба як певного знака родини або особи, що характерно і для інших країн Європи, а не роду, який об'єднував у собі велику кількість родин, як це бачимо в польській геральдиці. Назви руських гербів – це не більш ніж пізній вплив польської і, особливо, пізнішої геральдики Речі Посполитої.

Від середини XVIII століття ситуація в родовій геральдиці Лівобережжя почала докорінно змінюватися внаслідок поширення практики масового використання козацькою старшиною гербів Речі Посполитої (у першу чергу польських за походженням). У подальшому подібна практика набуває значного розмаху. Частина представників з козацької старшини Гетьманщини, малоросійської шляхти прагне змінити власні самобутні герби на польські, що мало надати їхнім родам додаткових ознак “старожитності” та “шляхетності”. Усього з-посеред близько тисячі родових гербів Лівобережжя козацької доби, які відомі нам на сьогодні, майже 300 мали польське походження. Серед них найчастіше бачимо такі герби: Яструбець, яким користувалося 22 роди малоросійської шляхти; Остоя (була гербом 214 родів); Сліповрон і Наленч застосовувало по 11 родів кожний; Гоздава – герб 10 лівобережних родів; Радван – 8; Побог, Люба, Дуброва, Яніна, Рава – 7; Долега, Заглоба, Кораб, Лис, Огон, Полукоза – 6; Леліва, Гриф, Топор, Правда, Помян, Прус I, Лося – 5 та інші. Цікаво, що козацька старшина віддавала перевагу характерним для козацького герботворення фігурам: хрестам, підковам, різноманітним видам зброї.

Для козацьких гербів характерне кількісне домінування сюжетів, пов'язаних із зображенням зброї, серця, хреста, зірок і півмісяця в найрізноманітніших комбінаціях. Доволі рідкісним було використання геральдичних фігур, а також тварин, які становили основу сюжетного ряду західноєвропейської геральдики.

Поширена в козацькій геральдиці практика зображувати хрест над півмісяцем або зіркою, не є символом перемоги християнства над ісламом (або над мусульманськими народами – татарами, турками). Нема на гербах козацької доби й християнської символіки, часто вживаний кавалерійський (козацький) хрест належить до мілітарної символіки.

Порівняно швидким був процес витворення привілейованої верстви на теренах Слобідської України. Прагнення легітимізувати своє провідне становище шляхом набуття зовнішніх ознак шляхетності виявилось, зокрема, у зміні прізвищ на “шляхетні” із закінченням на -ський або -цький, створенні легендарних родоводів і, звичайно, використанні родових гербів. Переважна більшість гербів слобідсько-української козацької старшини мала польське походження, що мало бути додатковим свідченням старожитності та знатності місцевої козацької старшини.

Питання для самоперевірки

- 1. Яка роль пам'яток з сфрагістики, нумізматики для вивчення давньої емблематики?*
- 2. Як видозмінювався герб козацької держави?*
- 3. Коли почався процес закріплення особистих гербів як родових?*
- 4. Кому належав найдавніший зразок козацької родової геральдики?*
- 5. Яка історія походження герба Хмельницьких?*
- 6. Назвіть характерні для козацької геральдики символи.*
- 7. Яке походження мали герби гетьманів Івана Мазепи та Данила Апостола?*
- 8. Що символізувало зображення в гербах хреста й півмісяця?*
- 9. Яка символіка хрестів у козацьких гербах?*

Література: 1, 4–7, 13, 20, 39.

Розділ VI

СУЧАСНА ГЕРАЛЬДИКА

18. Корпоративна геральдика

Корпоративна геральдика на наших землях почала формуватися з розвитком феодального суспільства. Свого часу вона значно відрізнялася від геральдики панівних класів, відзначалася демократизмом, мало узгоджувалася з геральдичними канонами. Цехи й церковні братства виробили власну образно-стилістичну мову, запровадили до геральдики нові символи, пов'язані з побутом міщан, ремісників, купців. Уже в XVI столітті в Україні з'являються цехові печатки й ціхи (герби), оригінальні за композицією та символікою. Цехова символіка в пізньому Середньовіччі була чітко регламентованою, захищалася цеховими статутами. Її використання було пов'язане з організаційним життям міщан, їхньою виробничою діяльністю. Власними печатками і гербами користувалися також окремі майстри та купці. Ними маркували товари, їх зображували на будівлях, портретах, надгробках. На відміну від приватної геральдики шляхти, міщанські герби можуть змінюватися, удосконалюватися з кожним новим поколінням.

Широко користувалися гербовими печатками вищі навчальні заклади. Академії наук як осередки наукової думки, як комплексні наукові центри природознавчого та гуманітарного напрямку існують, здебільшого, за підтримки держав, майже 350 років. Проте осередки науки і культури функціонували і в стародавні часи. Згадаймо Олександрійський мусейон, тобто храм муз. У цьому центрі науки жили і працювали такі вчені, як Архімед і Евклід, Аристарх Самоський і Ератосфен, Плотін і Філон та інші. У XVI столітті одинаки-аматори в Італії об'єднуються в невеликі гуртки для занять філософією, теологією, літературою. Ці гуртки отримували назву академій. 1603 року вісімнадцятирічний італійський князь Федеріко Чозі та троє його юнаків-друзів перетворили свій природознавчий гурток на академію. Вони написали статут, за яким їхня академія дістала назву *Accademia dei Lincei* (Академія Рисі). За статутом Академія деї Лінчеї мала герб, на якому в коронованому дворянською короною (5 листочків селери) віночку зображено саме рись: хлопці-академіки повинні мати такий зір, як у рисі, щоб зазирати в сутність речей. Герби мали також Лондонське королівське товариство, Британська академія, Единбурзьке королівське товариство, Німецька академія дослідників природи “Леопольдіна”, Геттінгенська академія наук, Баварська, Гейдельберзька, Рейно-Вестфальська й інші.

На печатці Києво-Могилянської академії (XVIII ст.) – першого вищого навчального закладу і видатного просвітницького й культурного центру в Україні, який отримав назву на честь свого протектора митрополита Петра Могили, напис латиною “ACADEMIA KIIUVIENSIS SIGILLUM” (“печать Київської академії”). Він оточує по колу зображення будівлі академії. У радянські часи зображення навчального корпусу Києво-Могилянської академії стало символом Археографічної комісії Академії наук УРСР (нині Археографічної комісії НАН України). 1901 року за проектом архітектора І.Кітнера збудовані корпуси Київського політехнічного інституту. Ансамбль із шести будівель виконано в псевдороманському стилі. Фасад головного корпусу інституту прикрашають дві башти. Одна з них стала символічним зображенням Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”.

Університет у Києві було відкрито 1834 року. З 1939 він став носити ім'я Тараса Шевченка. На ознаменування 160-річчя від його заснування художником С.Беляєвим було виконано герб. У центрі композиції – головний корпус університету, зліва – архангел Михаїл, покровитель київської землі, а праворуч зображено Святого рівноапостольного Великого князя Володимира – покровителя знань. У нижній частині написано дату заснування університету, на стрічках напис латиною “UTILITAS” і “HONOR ET GLORIA”, а по колу “Київський національний університет ім. Тараса Шевченка”.

Має давню історію й Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури, яка веде свій родовід від Української академії мистецтва. У центрі композиції бароковий щит, на якому зображено сирина – фантастичного птаха з жіночою головою. За народним повір'ям, сирин – віщий птах, що знає про минуле й майбутнє, може заглянути в найпотаємніші куточки Всесвіту. Подібно до іншого міфічного птаха – фенікса – сирин є незнищеним, бо відроджується кожного разу з попелу. У гербі сирин зображений із розпростертими крилами й поглядом, зверненим до глядача. Він золотого кольору, що символізує благородність і велич.

Щит, на якому зображений золотий сирин, малинового кольору (геральдично – пурпуровий). Барокова форма щита не випадкова. Цей період – один із найяскравіших в історії нашого мистецтва.

Над щитом зображене золоте сонце, яке символізує джерело знань і майстерності, освітнянський характер вишу. Навколо щита вінок із лаврового та дубового листя, оповитий стрічкою з написом “Українська

академія мистецтва”. Вінок має яскраве зелене забарвлення, що символізує життя, багатство, силу таланту і творчості. У верхній частині композиції напис “заснована 1917”. Художнє вирішення герба виконано як дипломна робота 1997 року випускником факультету графіки О.Карпенком.

Мають також свої герби Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв (*рис. 15*), Академія фундаментальних наук, Військовий інститут Національного університету ім. Т.Г.Шевченка, а також Хмельницький університет управління та права, Ужгородський національний університет, Уманський державний педагогічний університет ім. П.Г.Тичини та багато інших навчальних закладів.

Корпоративні (цехові) герби стають популярними в сьогоденні. Сучасні компанії вважають престижним мати власний герб. Його активно використовують при розробці корпоративної сувенірної продукції та символіки.

Маркетингові дослідження демонструють зростання популярності використання гербів на ряду з фірмовим логотипом. Таким чином, герб стає невід’ємною частиною бренду. Також зображення герба на корпоративній символіці використовують для підняття рівня корпоративної лояльності працівників компаній.

Досить інтенсивно працює в цьому напрямі Волино-Подільська геральдична колегія. До її Гербового та Вексилологічного матрикула внесено кілька цікавих напрацювань. Це герб і прапор ТОВ “Будіндустрія”, герб Клубу друзів Вихраня, герб і прапор ритуальної служби “Пам’ять”, герби спортивного клубу “СКАМ”, піцерії міста Славути, компанії “ТАІР” міста Хмельницького, Дніпропетровського обласного осередку міжнародної організації “Козацтво України” й інші.

Особливої уваги заслуговує герб Волино-Подільської геральдичної колегії, який внесено до Гербового матрикула колегії 1 січня 2004 року під № 1. У його основі герб із заокругленим нижнім кінцем, поділений перекинуто-вилоподібно. На першому червоному полі – срібний волинський лапчастий хрест. На другому синьому полі – золоте 16-променево подільське сонце з людським обличчям. На третьому полі – золоті стільники з трьома бджолами натуральних кольорів: одна та дві. Щит увінчаний золотою геральдичною короною з твелями, над якою сталевий лицарський шолом із золотими облямівкою та решетинами. Нашийний медальйон: синій варязький щиток із гербом міста Хмельницького на намисті із перлин.

Нашоломник: на бурелеті чотирьох кольорів (червоному, срібному, синьому, золотому) сонцеподібний золотий соняшник із зеленою серединою, на якій золота бджола. Намет: праворуч – червоний, підбитий сріблом; ліворуч – синій, підбитий золотом. Щит стоїть на зеленому геральдичному дереві, з якого праворуч догори росте дубова гілка, ліворуч догори – горіхова гілка. Щитотримачі, що стоять на трьох пагорбах Волино-Подільської височини: праворуч – Великий князь Вітовт у лицарському обладунку; ліворуч – гетьман Богдан Хмельницький. На жовтій девізній стрічці синіми літерами: “Волино-Подільська Геральдична Колегія”.

19. Герби сучасних українських можновладців

Замовляють розробку власних гербів художникам-геральдистам окремі особи та родини. Сьогодні вже 200 родин мають власні герби. До Гербового матрикула Волино-Подільської геральдичної колегії внесені герби голови обласного відділення Українського геральдичного товариства Валентина Ільїнського; кандидата філософських наук, члена Асоціації українських письменників Сергія Грабовського; генерального директора державного підприємства “Вугільна компанія “Краснолиманська” Зіновія Пастернака; Ігоря Таращана; Олександра Джуня й інших.

Розглянемо герб кавалера багатьох державних орденів, заслуженого шахтаря України Зіновія Пастернака. Щит пересічений. У першій золотій частині – Святий Георгій Переможець у зелених обладунках, золотій кольчужі та червоному плащі; святий скаче верхи на срібному коні та пронизує списом чорного озброєного дракона. У другій лазуровій частині – срібна шахтарська лампа, у золотій середній П-подібній частині якої палає червоне полум’я. Щит коронований золотою комерційною короною з твелями й увінчаний сталевим шоломом. Нашоломник: на бурелеті трьох кольорів (золотого, червоного, лазурового) срібний мальтійський хрест. Намет: червоний і лазуровий, підбитий золотом. Девіз: “Дорогу осилит идущий” (Шлях здолає той, хто йде) – лазуровими літерами на золотій стрічці. Герб внесений до Гербового матрикула Волино-Подільської геральдичної колегії 25 січня 2009 року під № 117.

Проте не всі можновладці користуються гербами вітчизняного виробництва. Серед найбільш відомих армігерів – Леонід Кучма, Володимир Литвин, Віктор Янукович, а також покійні Георгій Кирпа і Юрій Кравченко – отримали свої герби із сусідньої держави.

В Інтернеті можна знайти цікаву інформацію про герби Віктора Януковича. Перший з них, подарований земляками, вражає багатою фантазією художника. У його основі улюблені донеччанами пальмові гілки, золота троянда, яка виконує роль символу Донбасу, а також кентавр, що тримає мерседесівську зірку, яка, за версією дарувальників, є підтвердженням водійських здібностей Віктора Януковича. Цікава й кольорова гама, у якій виконано цей герб. Золото символізує багатство, справедливість і великодушність, чорний колір свідчить про мудрість, освіченість і загальновідому вченість доктора наук, професора. Увінчує цю геральдичну розкіш шолом із забралом (до речі, згідно з геральдичними канонами, такий на гербі можуть використовувати лише дворяни), корона і девіз “I SUPERABO”, що в перекладі з латини означає “Я все здолаю”. Цей герб зареєстрований під № 612 у матрикулі Всеросійського геральдичного товариства. При його створенні використовували золото, рубінові та смарагдові вкраплення, а загальна вартість досягла приблизно трьох тисяч доларів. Другий герб, за словами радника Віктора Януковича Анни Герман, йому надіслали з Білорусії, де є село Януки, звідки й розійшлися по всьому світі Януковичі. І нібито раніше в якихось Януковичів у цьому селі був герб, який односельці й відновили.

В основі нового герба – золотий щит, який тримають два тигри. Чорний шеврон вістрям догори із золотою трояндою на ньому та двома пальмовими гілками пообіч демонструють високий смак білоруської провінції. Прикрашає щит золота корона з тризубцями, над нею лицарський шолом з наметом, його увінчує нашоломник у вигляді вже згадуваного кентавра, що тримає в руках мерсівський значок. Девіз залишився той самий. Цей розкішний герб було подаровано Януковичу до дня народження, коли він обіймав посаду “губернатора” Донецької області. Створили його у Всеросійському геральдичному товаристві.

Леонід Кучма не став чекати подарунка від земляків, а замовив у північній столиці герб самотійно. Його опис заслуговує на увагу, тому наведемо його як розгорнутий зразок блазонування, складений московськими фахівцями. Герб тодішнього Президента України Л.Кучми: в щиті, перетятому лазуровим і золотим, лев протилежних тинктур, армований червоним, що йде на задніх лапах і тримає в передніх лапах Державний герб України – золотий тризуб в лазуровому п’ятикутному щиті з золотою облямівкою.

Щит увінчаний золотою Українською адміністративною короною, над якою лицарський шолом. Клейнод: на двоколірному бурелеті (лазур, золото) золотий, армований червоним, лев, що виходить, і тримає в лапах срібний тризуб. Намет лазуровий, підбитий золотом. Щитотримачі: два діамантові чернігівські орли, армовані золотом, із червоними язиками. Девіз: RE, NON VERBIS – “Ділом, не словами”.

Герб виконаний відповідно до міжнародних правил класичної геральдики, а також згідно із чинним Кодексом Російської геральдичної колегії і внесений до Гербового матрикула РГК 9 серпня 1999 року під № 465. Його основу складає щит стандартної форми (іспанський), традиційно прийнятої в українській геральдиці. У щиті зображені геральдичні і субординарні фігури, що характеризують фахову сторону діяльності армігера, його індивідуальні якості, фамільні корені.

Щит має дві частини, розділені горизонтально, із яких верхня – лазурового (блакитного) кольору, а нижня – золота (жовта). Лазурове поле щита символізує ясність і велич діянь армігера. Золоте поле щита за геральдичними канонами є символом справедливості, милосердя, великодушності, сталості, сили і вірності – якостей характеру, якими володіє армігер. Сполучення цих двох тинктур творить кольори Державного прапора України, у якій народився армігер, де він мешкає в теперішній час і в якій займав найвищу на той час державну посаду – Президента держави.

Головною фігурою щита є лев – символ мужності, хоробрості, безстрашності і вищої влади; він також уособлює жар, блиск і силу полуденного сонця, пишноту, силу і стійкість, справедливість і закон. Положення лева свідчить про те, що, воістину мужній і розсудливий, він завжди готовий до зустрічі зі своїми ворогами і, завдяки своїй завбачливості, краще інформований про небезпеки, що йдуть від них, завжди готовий відбити будь-який напад. Лев, крім того, є зодіакальним символом знака “Лев”, під яким народився армігер, а також його антропонімічним символом: “Леонід” у перекладі з грецької – “подібний леву”. Крім того, в імені Леонід: покровитель імені – лев, зодіак імені – лев, колір імені – золото, планета (зірка) – Сонце.

Лев у передніх лапах несе щит із Державним гербом України. У цій композиції вкладено головний ідейний задум герба: армігер є надійним гарантом державності України. Кितिця хвоста лева, за задумом московських фахівців з геральдики, також творить стрижневий символ України – тризуб. Дослідники гербів вважають неетичним давати звіру в лапи герб держави, адже Л.Кучма був усе-таки президентом, а не монархом.

Фахова корона, що вінчає щит, демонструє приналежність армігера до адміністративних робітників вищого ешелону влади. Корона прикрашена дорогоцінними каменями – діамантом і бурштином – відповідно до знака зодіаку “Лев”, під яким народився армігер. Діамант – камінь, що дарує чесноту, мужність і перемогу; він приносить удачу в усіх справах, охороняє від хвороб і ран, надає сміливість і мужність у бою, береже від наврочень і злих чар, забезпечує здоров’я, добробут і довге життя, приборкує злість, надає впевненість і силу. Бурштину ж зі старожитності приписується чудодійна сила лікування усіх хвороб; він має властивість розраджувати людей, підтримує оптимізм, посилює інтуїцію, допомагає зробити правильний вибір.

Над короною розташований лицарський шолом, на якому розміщені: бурелет (жмут із двох різнобарвних тканин), намет (мальовничий рослинний двоколірний орнамент, що падає з обох сторін від шолома, – прообраз лицарського плаща) і клейнод (нашоломник – тобто фігура на шоломі). Бурелет і намет пофарбовані у кольори, що домінують у гербовому щиті, у даному випадку – у лазур і золото, що знову творять кольори Державного прапора України. Клейнод – вихідна поясна фігура лева з тризубом – традиційне правило повторення основної гербової композиції над шоломом.

Щитотримачі – два чорні одноголові орли. Ракурс крил, поворот голів і колір узяті з історичного герба Чернігівщини – місцевості, де народився армігер (с. Чайкіне Чернігівської обл.). Використання фігур “чернігівських” орлів як щитотримачів і розташування їх на підніжжі у вигляді землі відбиває нерозривний зв’язок армігера з рідною землею, турботу про неї і підтримку з її боку. “Як траві-мураві не вирости без жмені землі, так і народу не прожити на білому світі без землі-годувальниці. Як без орача-хазяїна і доброї землі – гірка сирота, так і він без землі – що без живої душі у своєму богатирському тілі”.

Не зовсім зрозуміле й зображення землі біля підніжжя герба: за канонами, право на це мають тільки дворяни-землевласники. Щоправда, Л.Кучма з дружиною були удостоєні дворянського титулу, отримавши під час візиту до України іспанського короля Хуана Карлоса 1997 року один із вищих орденів Королівства Іспанії – Ізабелли Католицької, і право іменуватися доном і донною.

Девіз – RE, NON VERBIS – “Справою, а не словами” – свідчить про те, що армігер підкріплює свою діяльність виконаними справами, а не порожніми слововиливами. Це також відбиває відданість армігера своїй справі, цілеспрямованість у вирішенні службових і життєвих завдань, прагнення приносити користь своєму народу.

Питання для самоперевірки

- 1. Коли з'явилися в Україні цехові печатки та герби?*
- 2. Назвіть приклади емблем вищих навчальних закладів.*
- 3. Які ви знаєте герби європейських навчальних закладів, комерційних фірм і торговельних компаній?*
- 4. Охарактеризуйте геральдичну символіку вищих навчальних закладів України.*
- 5. Назвіть герби наших сучасників.*
- 6. Проаналізуйте використання геральдики на візитівках.*

Література: 3–6, 8, 13, 16, 20–23, 30, 39, 40–47.

СЛОВНИК ГЕРАЛЬДИЧНИХ ТЕРМІНІВ

Агнець – легендарна фігура: ягня, що несе корогву з хрестом; символ християнського смирення, а також атрибут святого Іоанна Хрестителя.

Архієпископ – духовне звання, середнє між єпископом і митрополитом; церковний служитель, який має це звання.

Арматура – прикраса з військових і інших емблем і предметів, які розташовані довкола щита або за щитом.

Армігер – власник герба.

Бедж – значок, кокарда, символ, знак, ознака. У країнах з республіканською формою правління в гербах замість корони суверена на її місці застосовують бедж. Першим таким республіканським символом у гербах став фригійський ковпак, точніше, його варіант – шапка Венеціанського дожа.

Безант – кругла фігура малої величини, завжди із золота і срібла.

Бестіарій – середньовічні твори, у яких описували звірів з алегоричним тлумаченням їх.

Блазонування – опис герба за правилами.

Бойовий клич – вигук, заклик піднесеного, частіше войовничого характеру. Розміщується над гербовим щитом і його верхніми прикрасами на стрічці.

Бурелет – фігура у вигляді джгута з вовною, згорнутого в коло в кольоровому чохлі. Його кольори чергуються і повторюють гербові. Розміщують зверху шолома.

Вексилологія – допоміжна історична дисципліна, об'єктами дослідження якої є прапори, вимпели, знамена й інші засоби сигналізації, що виконують функції символів.

Вензель – художньо написані ініціали, що утворюють візерунок.

Вилоподібний хрест – почесна геральдична фігура, що утворюється з'єднанням у центрі двох смуг, що виходять із верхніх кутів щита, і однієї смуги, що виходить із середини нижньої частини краю щита.

Вільна частина – почесна геральдична фігура у вигляді прямокутника в одному з кутів щита. Її розмір визначається площею фігури, яка називається прямим хрестом. Вільна частина застосовується в гербах міст, де розміщують емблему губернії чи області.

Вінець – основа корони у вигляді обруча.

Гарпія – жінка-птах з головою і грудьми жінки, тілом і крилами орла та залізними кігтями; символ огидних страхіть. Розміщують у гербах як знак перемоги над підлим противником.

Генеалогія – допоміжна історична дисципліна, яка вивчає походження й історію родів, окремих осіб і родинних зв'язків.

Геральдика (гербознавство) – допоміжна історична дисципліна, що вивчає герби та їх історію.

Геральдичні барви – барви, дозволені до використання в гербах, кожна з яких має символічне значення. Їх сім: золото – символ величчя та багатства, срібло – символ шляхетності та цноти, блакить – символ віри та духовності, червіль – символ мужності та сміливості, зелень – символ достатку та надії, пурпур – символ могутності та гідності, чорнь – символ мудрості та пильності. Перші дві барви мають назву металів, решта – емалей.

Геральдичні кольори – голубий (лазур), зелений, червоний (червль), пурпуровий і чорний. Негеральдичні фігури можуть зображувати в натуральному кольорі.

Геральдичні метали – золото і срібло. Золото зображують жовтим кольором або великою кількістю крапок на поверхні; срібло – білим кольором.

Геральдичні фігури – геометричні фігури, які займають певну частину щита і являють собою площу для розміщення на ній інших фігур. Геральдичні фігури поділяють на почесні (голова, пояс, стовп, перев'язь, стропило, прямий хрест, косий хрест, вилоподібний хрест, кінцівка, кайма, вільна частина, чверть і середній щиток) і другорядні.

Герб – сполучення зображень умовних або натуральних фігур, складених на основі правил геральдики.

Гербівник – гербова книга, у якій розміщено зібрання гербів з їхнім описом і родовідними даними.

Гербовий (геральдичний) екслібрис – книжковий знак із зображенням герба, частіше родового герба власника книгозбірні.

Гербовий матрикул – реєстр, у якому зберігаються зображення гербів, документи про їх прийняття та реєстрацію.

Гербовий суперекслібрис – книжковий знак у вигляді герба, витиснутого на палітурці або корінці книги.

Герольдія – зведення відомостей про дворянські герби, титули, родоводи тощо.

Голова – почесна геральдична фігура у вигляді горизонтальної смуги шириною в 2/7 щита, яка знаходиться у верхній третині щита.

Госпітальєр – член чернечого духовно-лицарського ордену, заснованого під час хрестових походів (поч. ХХІІ ст.) у Палестині.

Гриф – символ швидкості і сили; має тіло лева, а голову орла.

Дракон – істота з головою й ногами орла, язик – немов жало, крила – як у летючої миші, тулуб з риб'ячим хвостом; символізує силу, міць, а також зло.

Емблема – умовне зображення фігур, живих і міфічних істот, конкретної ідеї в малюнку.

Емблематика – допоміжна історична дисципліна, яка вивчає емблеми, їх створення й еволюцію.

Змія – символ мудрості, добра, обережності. Змія, що згорнулася кільцем – символ здоров'я; тримає в роті хвіст – символ вічності, безкінечності, безсмертя; повзе – символ печалі; п'є з чаші – символ лікування, медицини.

Імпрес – намальований фігурний девіз, виражений не словами, а геометричною або іншою фігурою.

Картуш – графічна прикраса у вигляді декоративного облямованого щита чи напіврозгорнутого сувою, на яких уміщують написи, герби, емблеми тощо.

Клейноди – українські національно-державні знаки, ознаки влади, які затверджують законодавчо: герб, гімн, прапор, булава, бунчук тощо.

Колар – чоловіча прикраса на шию, ланцюг.

Компармент – декоративна прикраса у вигляді підставки для щита і щитотримачів.

Корона – металевий з коштовними прикрасами вінець, що носять на голові монархи як символ влади; зображення такого вінця на гербах, орденах тощо. У гербах використовують багато різних корон: античну, баронську, герцогську, графську, дворянську, імператорську й інші. У гербах міст широко застосовували і стінні (баштові) корони, які розрізнялися за кольором і кількістю зубців на них: золотого кольору – у гербах губернських, срібного – повітових міст. Баштова корона з п'яти зубців – у гербах міст з населенням понад 50 тисяч чоловік, з трьох зубців – у гербах міст з населенням менше 50 тисяч чоловік.

Косий хрест – почесна геральдична фігура, яка утворюється двома діагональними смугами шириною в 2/7 ширини щита, що виходять з кутів щита. Такий хрест називають ще андріївським.

Лілія – рослина, яка в геральдиці вважається королівською квіткою і є символом чистоти.

Мантія – накидка у вигляді плаща чи палатки, що прикриває герб. Її застосовують у гербах правителів, принців і князів. Виготовляють із темно-малинового оксамиту, підбитого горностаєвим хутром і доповненого золотими китицями. Верхні кути мантії перев'язані золотими шнурами з китицями.

Менестрель – у середньовічній Франції й Англії – мандрівний поет-музикант.

Меркурійв жезл (кадуцей) – міфологічна фігура: крилатий жезл, навколо якого обвилися дві змії; символ торгівлі та зв'язку.

Монета – геральдична фігура: золоте або срібне коло; символ багатства.

Намет – декоративна прикраса геральдичного щита у вигляді листя аканту. Розташовується на лицарському шоломі, охоплюючи або шолом, або весь щит.

Нашоломник – декоративна прикраса на лицарському шоломі, яка, зазвичай, повторює головну фігуру геральдичного щита, виділяє її серед інших.

Негеральдичні фігури – фігури фантастичні, узяті із життя, створені природою або людиною. Їх у гербах зображують натуральними кольорами.

Нумізматика – допоміжна історична дисципліна, яка вивчає історію грошей та монетної справи.

Облямівка – геральдична фігура: широка смуга вздовж краю щита.

Одноріг – легендарна фігура, символ чистоти, недоторканності. Це срібний кінь з прямим гвинтоподібним рогом і борідкою.

Орден – 1) об'єднання осіб на основі визначених правил; почесний знак, нагорода; 2) декоративний елемент герба у вигляді орденського знака, підвішеного на орденському ланцюгу або орденській стрічці до геральдичного щита.

Павич – символ марнославства й метушливості. Розміщувався в гербах як знак перемоги над гордим противником.

Пелікан – символ безкорисливості і самопожертви, благодійної допомоги й турботи.

Перев'язь – геральдична фігура у формі широкої скісної смуги.

Пересічений (перетятий) – поле щита, розділене посередині горизонтальною лінією.

Персевант – помічник герольда.

Підніжжя – геральдична фігура: нижня третина щита.

Покров – фігура наметоподібної форми у вигляді балахона, що зображують у гербі зверху мантиї золотим кольором, доповнюють бахромою й увінчують короною.

Пояс – почесна геральдична фігура: широка поземна смуга шириною $\frac{2}{7}$ ширини щита, що проходить горизонтально посередині щита.

Птах, що злітає, – положення птаха з піднятими вгору крилами.

Прямий хрест – почесна геральдична фігура, утворена двома смугами шириною в $\frac{2}{7}$ ширини щита, що виходять з середини протилежних країв щита.

Решітка – геральдична фігура у вигляді сітки з тонких скісних ліній.

Ріг достатку – міфологічна фігура: козячий ріг, наповнений плодами і квітами; символ родючої землі.

Розсічений (розтятий) – поле щита, розділеного посередині вертикальною лінією.

Рука з мечем – символ вірності військовому боргу.

Серце – символ любові; серце, пронизане зброєю, – символ мужності.

Символ – умовний знак, який концентрує в собі певне бачення і розуміння чогось в абстрактній формі.

Символіка – допоміжна історична дисципліна, яка вивчає виникнення, створення та закономірності використання символів.

Скошений – поділ щита діагональною лінією, що виходить з верхнього кута щита в нижній. Залежно від напрямлення і кількості діагональних ліній щит може бути скошений зліва, справа або на чотири частини.

Стовп – почесна геральдична фігура у вигляді вертикальної смуги шириною $\frac{2}{7}$ ширини щита, що проходить посередині щита.

Стропило – почесна геральдична фігура, утворена двома смугами шириною $\frac{2}{7}$ ширини щита, що виходять з нижніх кутів щита і з'єднуються в середині верхньої облямівки щита.

Сфрагістика – допоміжна історична дисципліна, яка вивчає печатки, штампи, тавро, пломби тощо, допомагає встановити походження їх, час виготовлення і справжність.

Тамплієр – член католицького духовно-лицарського ордену, заснованого 1118 року в Єрусалимі для захисту святих місць і скасованого 1312 року; храмовник.

Тинктура – емалі, хутро, метали, які застосовуються в геральдиці і їх сукупні назви.

Тотем – у первісному суспільстві знак, герб роду, племені.

Фалеристика – допоміжна історична дисципліна, що вивчає історію орденів, медалей, знаків відзнаки.

Фенікс – символ безсмертя. Зображується таким, що горить на багатті.

Фігура, що виступає, – положення тварини, яка стоїть на задніх лапах, коли права лапа спереду, а ліва ззаду. Символізує готовність напасти на ворога або здобич. Якщо в тексті опису герба вказано, що в полі щита лев, то це означає, що він зображений саме в цьому положенні.

Фігура, що зростає, – положення фігури, коли над горизонтальною лінією здіймається тільки частина основної фігури.

Фігури – зображення в гербовому щиті. Поділяються на геральдичні (створені з ліній і геометричних фігур) і негеральдичні (природні: зображення людей, тварин, рослин, стихій; штучні: зображення предметів, виготовлених людиною; і легендарні: зображення фантастичних істот, потвор).

Фініфть – колір.

Хрест – геральдична фігура, символ християнської віри. Розрізняють латинський, грецький, візантійський, слов'янський, патріарший, лицарський та інші види хреста, а також хрести як атрибути різних святих.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арсеньев Ю.В. Лекции, читанные в Московском Археологическом институте в 1907–1908 году / Ю.В.Арсеньев. – М. : Терра-Книжный клуб, 2001. – 383 с.
2. Баешко Л.С. Энциклопедия символов / Л.С.Баешко, А.Н.Гордиенко, А.Н.Гордиенко ; под ред. О.В.Перзашкевича. – М. : Эксмо, 2007. – 182 с.
3. Болгов В. Геральдика : рассказы о гербах, эмблемах, символах / В.Болгов, В.Чепак, Г.Чепак. – К. : Украинская академия геральдики, товарного знака и логотипа, 2005. – 144 с.
4. Бондаренко Г. Спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни / Г.Бондаренко. – Луцьк : Ред.-вид. відд. Волин. ун-ту ім. Лесі Українки, 1997. – 222 с.
5. Братко-Кутинський О.А. Феномен України : наукове дослідження / О.Братко-Кутинський. – К. : Вечірній Київ, Українська академія оригінальних ідей, 1996. – 301 с.
6. Братко-Кутинський О.А. Нащадки святої Трійці: генеза української державної символіки / О.А.Братко-Кутинський. – К. : Білий птах, 1992. – 86 с.
7. Гломозда К.Ю. Історичні гербові відзнаки та прапорові барви України (українська національна символіка: походження, традиція, доля) / К.Ю.Гломозда, Д.Б.Яневський. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 26–60.
8. Гломозда К. Українська національна символіка: походження, традиції / К.Гломозда, О.Павловський. – К., 1989. – 123 с.
9. Гречило А. Земельна геральдика / А.Гречило // Пам'ятки України. – № 3. – 1991. – С. 42–46.
10. Гречило А. Затвердження гербів міст Правобережної України в 1791–1792 роках / А.Гречило. – К.; Львів, 1997.
11. Гречило А.Б. Герби та прапори міст і сіл України / А.Б.Гречило. – Львів, 2004. – Ч. 1. – 120 с.
12. Гречило А. Методичні рекомендації з питань геральдики і прапорництва областей, районів, районів у містах та територіальних громад міст, селищ і сіл (територіальні та муніципальні символи) від 2006 року (<http://uht.org.ua/ua/>) .
13. Єремєєв І. Герби гетьманів України / І.Єремєєв. – К., 1998.
14. Калмакан І.К. Основи геральдики : навчальний посібник для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів / І.К.Калмакан, М.В.Ємельянов. – Одеса, 1996. – 160 с.

15. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К., 1996. – С. 6–7.
16. Кучерук О. До генези герба Петра Могили / О.Кучерук // Пам'ятки України: історія та культура. – 2004. – № 2. – С. 78–89.
17. Левандовський А.П. В мире геральдики. Теория. История. Сущность / А.П.Левандовський. – М., 2008. – 182 с.
18. Леонтьева Г.А. Палеография, хронология, археография, геральдика : учебное пособие для студентов высших учебных заведений / Г.А.Леонтьева. – М., 2000.
19. Лукомский В.К. Герб как исторический источник / В.К.Лукомский. – М., 1947.
20. Лукомский В.К. Малороссийский Гербовник / В.К.Лукомский, В.Л.Модзалевский. – СПб. : Издание Черниговского дворянства, 1914. Репринтне видання. – К. : Либідь, 1993.
21. Наріжний К.Г. Живий світ геральдики. Тварини і рослини в державній символіці / К.Г.Наріжний. – К. : Українська енциклопедія імені М.П.Бажана, 2005. – 184 с.
22. Нестеренко П.В. Експертиза предметів і атрибутів: геральдика, фалеристика, вексилологія, екслібристика : робоча програма для студентів спеціальності 6.020208 “Образотворче та декоративно-прикладне мистецтво” / уклад. П.В.Нестеренко. – К. : ДАКККиМ, 2005. – 31 с.
23. Общий Гербовникъ дворянских родов Всероссийскія Имперіи, начатый въ 1797-мъ году. – Ч. 1 (Общий гербовник дворянских родов Российской империи. Репринтное издание). – СПб., 1992.
24. Панченко В. Гербівник міст України / В.Панченко. – К.; Нью-Йорк, 1996.
25. Панченко В. Міські та містечкові герби України / В.Панченко. – К., 2000.
26. Пастернак О. Пояснення тризуба, герба великого князя київського Володимира Святого / О.Пастернак. – К. : Веселка, 1991. – 47 с.
27. Пастуро М. Геральдика. Геральдические образы. Фигуры геральдики / М.Пастуро ; пер. с фр. – Балашиха : Астрель, 2003. – 144 с.
28. Румянцева В.В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма / В.В.Румянцева. – К. : Наукова думка, 1986. – 126 с.
29. Савчук Ю. Міська геральдика Поділля / Ю.Савчук. – Вінниця : Континент-ПРИМ, 1995.

30. Самойленко О.Г. Спеціальні історичні дисципліни : навч. посібник для студентів заочної форми навчання / О.Г.Самойленко. – Ніжин, 2004. – 130 с.
31. Сергійчук В.І. Доля української національної символіки / В.І.Сергійчук. – К. : Товариство “Знання” України, 1990. – 148 с.
32. Сергійчук В.І. Національна символіка України / В.І.Сергійчук. – К. : Веселка, 1992. – 108 с.
33. Сергійчук В.І. Символіка суверенності – синьо-жовта / В.І.Сергійчук. – К. : ПБП Фотовідеосервіс, 1993. – 80 с.
34. Смоленський В. Символіка Переяславщини та Слобожанщини / В.Смоленський // Пам’ятки України. – №3 . – 1991. – С. 52–58.
35. Соболева Н.А. Старинные гербы российских городов / Н.А.Соболева. – М. : Наука, 1985. – 175 с.
36. Стародубцев Н.Н. Иллюстрированный словарь по геральдике / Н.Н.Стародубцев. – Донецк, 1996. – 351 с.
37. Шаповалов Г. Герб Рюриковичів – якір чи тризуб? / Г.Шаповалов // Україна. – 1989. – № 48. – С. 48.
38. Якимович Б. До питання про українську національну символіку / Б.Якимович // Пам’ятки України. – 1989. – № 3. – С. 44–48.
39. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – Вид. 2-ге, перегл. і виправл. – К. : Критика, 2008.
- 40.Gajl T. Polskie rody szlacheckie i ich herby. – Bialystok: Wydawnictwo Benkowski, 2000.
- 41.[http: // heraldy. com. ua /](http://heraldy.com.ua/)
42. [http: // www. tyachiv – rda. org /](http://www.tyachiv-rda.org/)
43. [http: // uht. org. ua / ua /](http://uht.org.ua/ua/)
44. [http: // h. ua /](http://h.ua/)
45. [http: // uk. wikipedia. org / wiki / Геральдика](http://uk.wikipedia.org/wiki/Геральдика)
46. [http: // for – ua. com / news](http://for-ua.com/news)
47. [http: // prospect. zp. ua / showprint /182 / 380 / a /](http://prospect.zp.ua/showprint/182/380/a/)

ДОДАТОК

Рис. 1. Висадка хрестоносців біля Дамієти (1249)

Рис. 2. Герольд

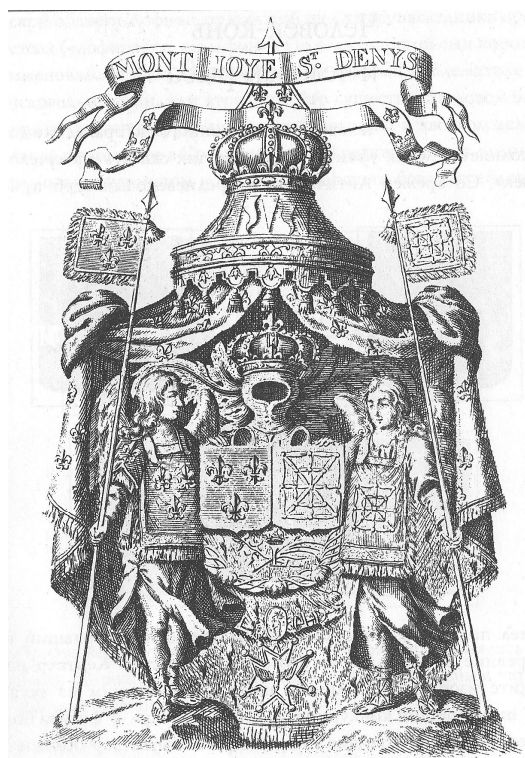
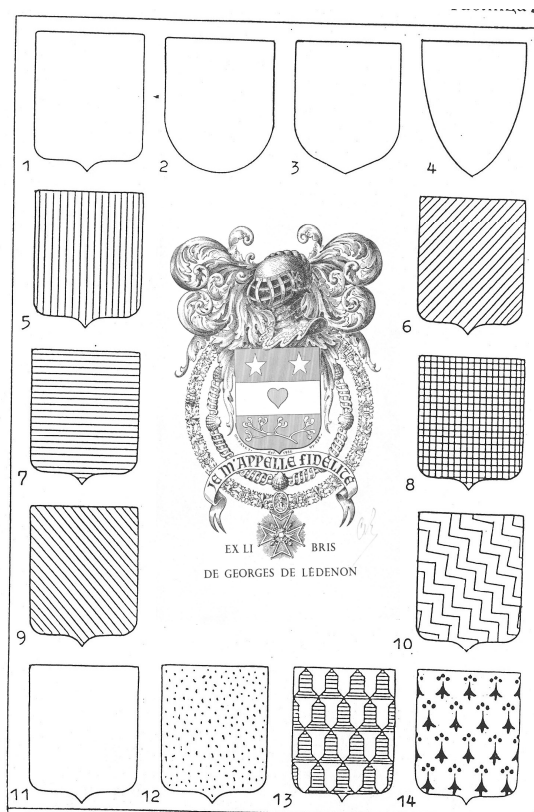

Рис. 3. Герб дореволюційної Франції

*Рис. 4. Умовне позначення кольорів, металів і хутра
(у середині французький геральдичний екслібрис)*

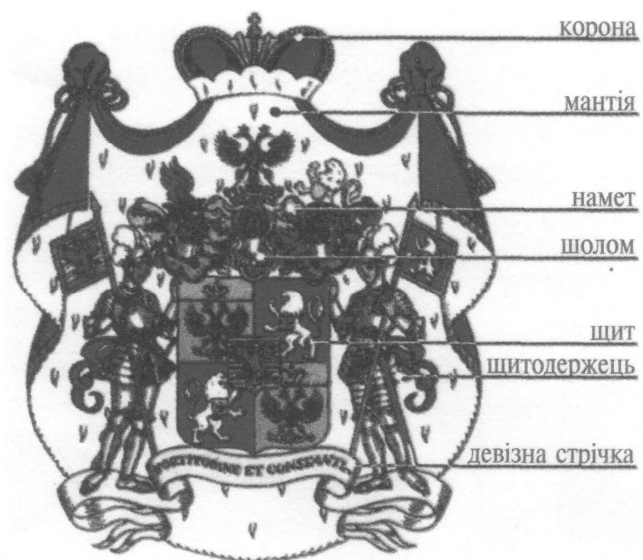

Рис. 5. Щит

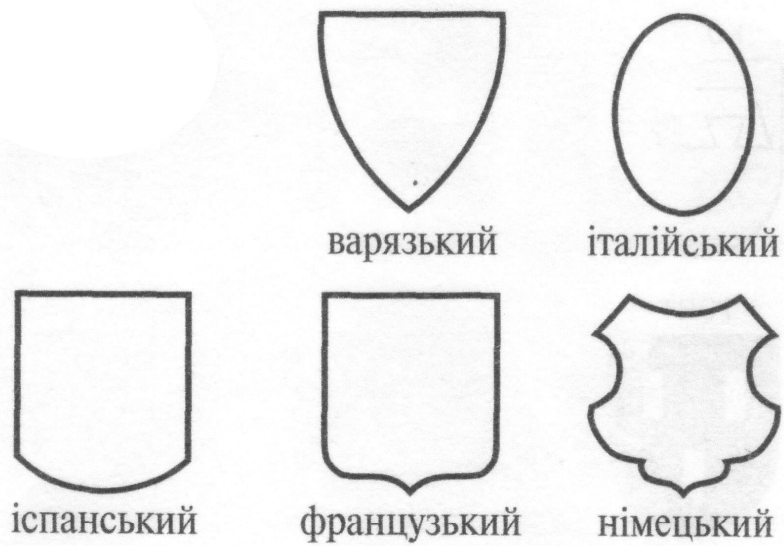

Рис. 6. Основні форми щитів

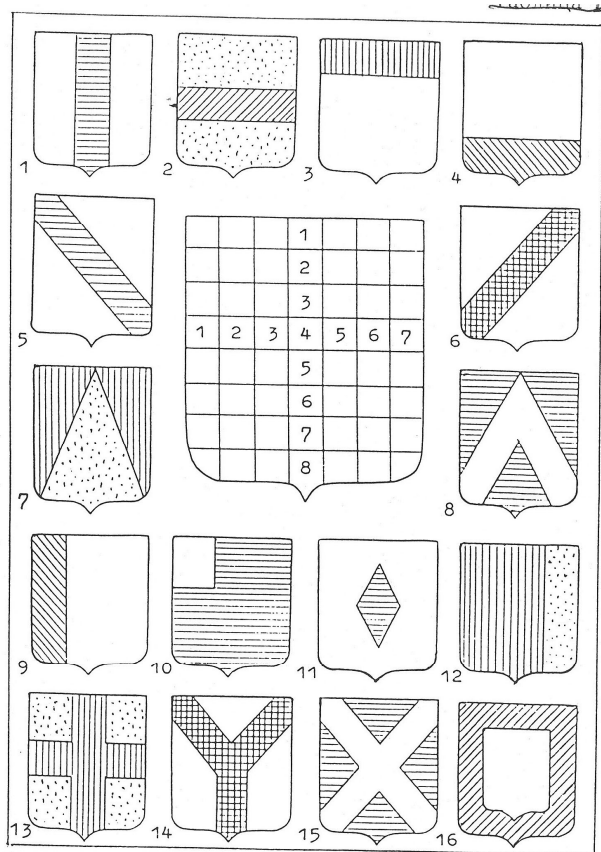

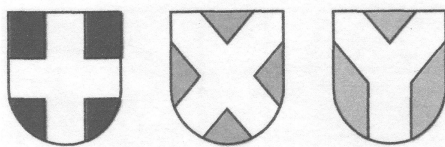
Рис. 7. Геральдичні фігури

Рис. 8. Блазонування щитів

Хрести

геральдичний андріївський вилоподібний

Інші хрести

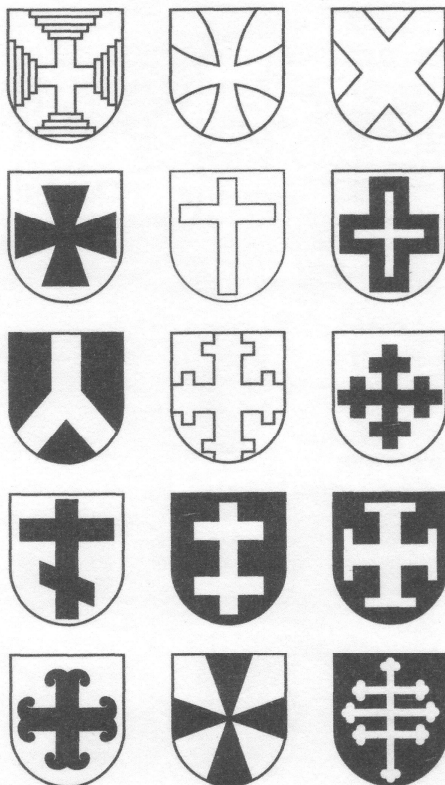

Рис. 9. Хрести

природна

штучна

легендарні

Рис. 10. Негеральдичні фігури

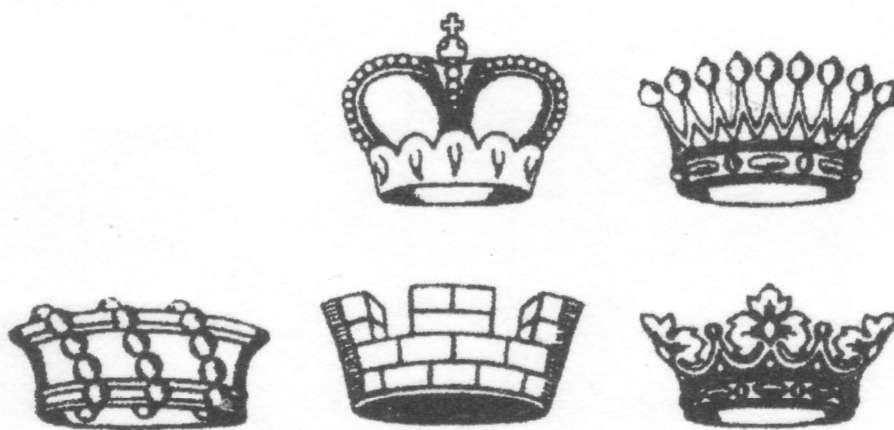
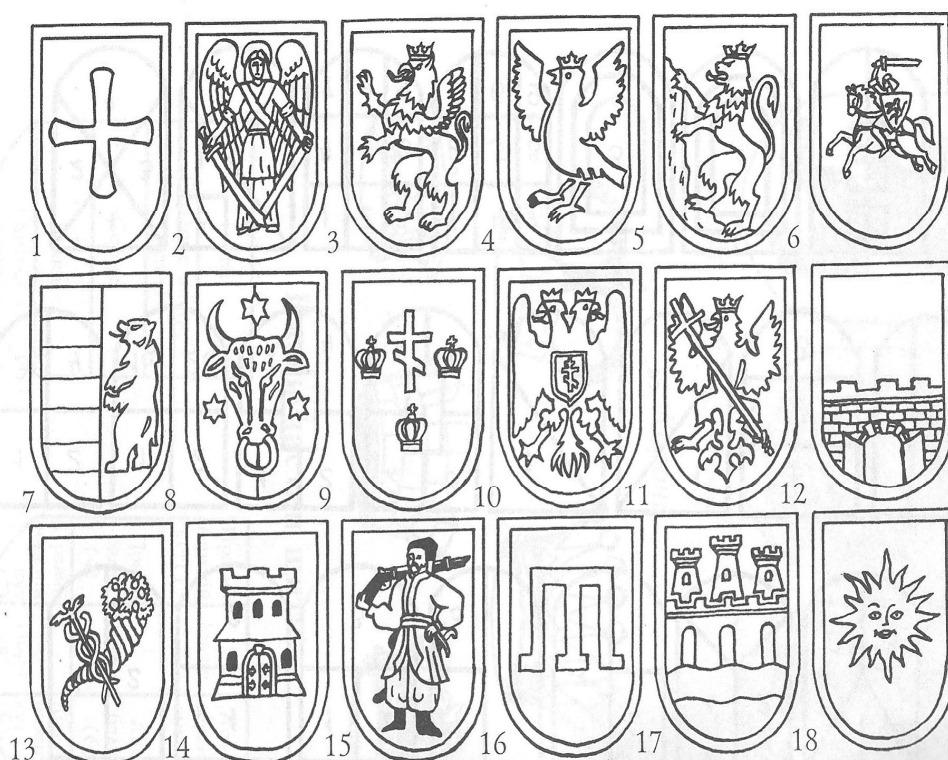

Рис. 11. Корони – обов'язкові частини герба

1. Волинь; 2. Київщина; 3. Белзщина; 4. Галичина; 5. Львівщина; 6. Полісся;
7. Закарпаття; 8. Буковина; 9. Херсонщина; 10. Таврія; 11. Чернігівщина;
12. Сіверщина; 13. Слобожанщина; 14. Переяславщина; 15. Запоріжжя;
16. Крим; 17. Донеччина; 18. Поділля

Рис. 12. Земельні герби

1. Коломия; 2. Рівне; 3. Лохвиця; 4. Охтиринка; 5. Зміїв; 6. Чернівці;
7. Долина; 8. Ізюм; 9. Київ; 10. Новгород-Сіверський; 11. Львів; 12. Суми;
13. Сокаль; 14. Прилуки; 15. Калуш; 16. Чернігів; 17. Буськ; 18. Бахмут.

Рис. 13. Давні герби міст

Рис. 14. Герб Війська Запорозького Низового 1622 р.

Рис. 15. Герб Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв

Навчальне видання

Нестеренко Петро Володимирович

**ЕКСПЕРТИЗА ПРЕДМЕТІВ І АТРИБУТІВ:
ГЕРАЛЬДИКА**

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Відповідальний за випуск
Редагування
Комп'ютерне верстання

Г.В.Дячук
О.І.Бугайова
О.О.Недашковська

Підп. до друку _____ Формат 60x84 1/16. Папір др. апарат.
Друк офсетний. Ум.-друк. арк. _____ Зам. _____. Наклад 500.

Видавець і виготівник

Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв
01015, м. Київ, вул. Івана Мазепи, 21

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи
ДК № 2544 від 27.06.2006.